

Compound Neologisms; Their Function and Formation-processes in Shafi'i-Kadkani's Poems*

Akbar Naghavi (Corresponding Author) ¹
Mahmood Modab'beri ²
Sed'dighe Alipoor ³

Abstract

1. Introduction

The Persian poetry has ever been experiencing innovations as an actual element for distinguishing some poets from others, or a period's poetry from the previous ones. This, in its turn, eventually leads to the emergence of different styles in poetry.

Using innovations such as compound neologisms, the stylist poets of all ages have given some uniqueness to their language.

Shafi'i-Kadkani is a rare eloquent poet in our time because of his close acquaintance with Persian's classic language and literature, as well as his wide knowledge of contemporary poetry and literature. His simultaneous knowledge of classic and contemporary literature is of a

* Article history:

Received 20 May 2023

Received in revised form 15 July 2023

Journal of Iranian Studies, 22(43), 2023

Accepted 19 July 2022

Published online: 9 August 2023

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

1. (Corresponding Author) PhD student in persian language and literature, Shahid Bahonar University OF kerman, kerman, Iran. Email: Naghavi39@gmail.com
2. Professor, Department Of Persian Language and literature, Shahid Bahonar University OF kerman, kerman, Iran. Email: modaberi2001@yahoo.com
3. Associate Professor. Department Of Persian Language and literature, Shahid Bahonar University OF kerman, kerman, Iran. Email: salipoor@mail.uk.ac.ir

salient representation in his poetry. One among the linguistic characteristics of Shafi'i-Kadkani's poetry is his intelligent use of compound words. Some of those words are coined by the poet himself, while the usage of some others could more or less be traced back to the classic or contemporary periods of Persian poetry. This paper lays stress on the derivational and compound neologisms that, according to his language of poetry, the poet has coined and used. Regarding the significance of word-formation in poetry, it seems an essential requirement to investigate this feature in the poems of prominent Persian poets.

Shafi'i-Kadkani is a select poet of contemporary poetry whose verses fairly fit such an investigation. Compounding-processes in the nominal and adjectival categories, as well as their positive effects on the improvement of this poet's verses, come within the scope of the present study. The poetic achievement of the poet throughout half a century, includes 17 poem-books compiled by the poet in three collections as follows:

The first collection, entitled "A Mirror for Voices", consists of seven poem-books, composed between 1337-1355, including 'The murmur of voices', 'Night singing', 'Out of the leaf's mouth', 'In Nishapur's allées', 'Like a tree in the night rain', 'about being and singing', and 'The fragrance of the river Mulian';

The second collection, entitled "The mountain deer's second millennium", covers five poem-books named 'The cypress of Kashmar's elegies', 'A letter of desolation', 'The sonnet for sunflower', 'for the pigeons' admiration', and 'The comet';

The third collection, entitled "An infant called happiness", includes five poem-books named 'below this welkin, and above this earth',

'The acme of thriving and composing', 'From everlasting to eternal', 'The petunias' trumpet', and 'in a cold night with no song'.

2. Methodology

This research follows a descriptive-analytic method, and uses a library-based and note-taking research method to collect the data and elicit the necessary content. In this regard, besides the 17 poem-books of Shafi'i-Kadkani, more than 20 valid resources in Persian grammar and linguistics have been surveyed.

3. Discussion

To compose a poem, all poets employ some specific techniques and modes, one of which is the process of coining or inventing words and combinations, called lexical deviation by the formalists. This process is clearly and widely applied in Shafi'i-Kadkani's poetic language. To survive and maintain its freshness and attraction, language needs neologisms. Word-formation process is divided into compounding and derivation. In compounding process, two different lexical items are combined to generate a new lexical item. This study investigates the process of compounding (combining lexical items) as well as the process of affixation (adding prefixes and/or suffixes to lexical items) under the general term of compounding since those processes are jointly utilized to convey new meanings and to invent new words with new meanings, too.

More precisely, this paper focuses on studying compound/derived nouns and adjectives either narrowly used by other poets or coined by the intended poet with no record in previous works. It looks as if, while composing his poems, the poet has had in his mind an image of the complex word with no previous use, and having the knowledge of language capacity and potential, he has invented those words.

Compound and derivative neologisms in Shafi'i-Kadkani's poems could be divided into different types from a grammatical, linguistic or rhetorical point of view. This paper firstly divides those words into two major categories of Noun and Adjective, and then, based on the word-formation processes involved, investigates them in three different types of compounds, derivatives and compound-derivatives.

Some processes to form compound nouns and adjectives used in Shafi'i-Kadkani's poems are as follows:

- Inverted genitive compounds, combining two nouns: vine-leaf (تاک), mourning-dress (سوکجامه), walnut-tree (گردوئین), (برگ).
- Genitive compounds, combining two nouns without the genitive/ezāfe marker -e: pomegranate garden (باغ انار), sand-wind (ریگباد).
- Compound nouns, combining two nouns (with a relation of simile) making a new nominal concept: fire-bush (آتشبوته), blood-leaf (خون-برگ).
- Inverted adjectival compounds, combining an adjective and a noun with a total nominal concept: leaf-clothes (برگینهجامه), thirsty-year (تشنه سال), (شومشویون).
- Derivative nouns, derived from adding the suffix “-ā” to an adjective: quiet+ā (خامشا), wide+ā (فراخا), soft+ā (نرما) (softness).
- Derivative nouns, derived from adding the diminutive suffix “-ak” to noun: rain+ak (رانک), stream+ak (جویک).
- Derivative nouns, derived from adding the suffix “-vār/-vāre” (-like) to a simple noun: body-like (تتوار), wave-like (موجواره).
- Compound-derivative nouns, derived from adding a suffix to a noun-present stem combination: curtain-pulling (پردهپردیزا).

- Compound adjectives, combining a noun and an adjective (in the form of inverted adjectival compounds): fettered-feet (بسته‌پا), a remote past year (دیرسال).
- Compound adjectives, combining an adjective (in adverbial function) and a noun: heavy-raining (تندبار), gentle-shining (نرمتاب).
- Compound adjectives, combining two nouns: mirror-ritual (آینه‌آن), winter-sleep (زمستان‌خواب).
- Compound adjectives, combining two nouns (having a relation of simile): brick paving (آجرفرش), silk-voice (ابر.شم‌آوا).
- Compound adjectives, combining a noun and a present stem giving a present participle: sky-link (آسمان‌پیوند), resistance-burn (backbreaking) (خردشکاف), intellect-split (mind-illuminator) (تابسوز).
- Compound adjectives, combining a noun and a past stem giving a past participle: mirage-born (سراب‌زاد), shadow-grown (سایه‌رست).
- Compound adjectives, combining an adjective and a present stem: sharp-shine (تیزتاب), bright-adorn (روشن‌آرا).
- Derivative adjectives, derived from adding the suffix “-nāk” to a noun: odor+nāk (fragrant) (بویناک), smoky+nāk (smoky) (دودناک).
- Derivative adjectives, derived from adding the suffix “-ān” to a verb: germinate+ān (germinant, sprouting) (رویان), wash+ān (detergent) (شو.ان).
- Compound-derivative adjectives, derived from adding the suffix “-ān” to a noun-present stem combination: wing-open+ān (flying) (بال-), shadow-drag+ān (shadow making) (سایه‌کشان).
- Compound-derivative adjectives, derived from adding the suffix “-gūn” (-like) to a compound noun: moon-shine+gūn (moonshine-like) (ماهتابگون).

Compound-derivative adjectives, derived from adding the - intensifying infix “-ā” between a reduplicated djective: green-ā-green (سبز اسبز) (absolutely green), soft-ā-soft (extremely soft) (نرمانرم).

It should be noted that this paper disregards studying the common Persian compound/derivative nouns or adjectives used in Shafi’i-Kadkani’s poems, such as harm-doer (maleficent) (زیانکار), ration-eater (مویرگ), capillary (چیره دست), skillful (پیشینه) background, and (جیره خوار) (hireling) (شوربخت), ill-fated (شرمگین), shamefaced many more similar examples.

4. Conclusion

Inventing word combinations is a distinguishing element in language, and a factor in bringing it out of its quotidian use. Compound and derivative nouns and adjectives in Shafi’i-Kadkani’s poems, have an idiosyncratic structure and an outstanding frequency. Besides making use of common combinations in old Persian poetry, he, if necessary, invents combinations, forms the compound and derivative words as he intends, and employs them in his poems. His skillfulness in inventing combinations brings an eye-catching sitting of combinational neologisms to his linguistic context eventually leading to a revival in his language. Moreover, Shafi’i-Kadkani paves the way for making and using such combinations in future, and in his turn, expands the lexical amount and enrichment of Persian language.

The total number of compound and derivative nouns and adjectives invented and used by Shafi’i-Kadkani in his three poetic collections, counting the narrowly used compound nouns and adjectives in previous Persian poetry, is 85 (nouns) and 93 (adjectives).

Investigating the nouns and adjectives used in Shafi'i-Kadkani's three poetic collection gives the implicit result that his innovation in making and using compound and derivative nouns and adjectives in his first poetic collection, "A mirror for voices" (including 17 poem-books composed in 1337-1355), reaches to a total of 24 nouns and 32 adjectives (the sum total of 56). In his second collection, "The mountain deer's second millennium" (including his next five poem-books), the number rises to 44 nouns and 44 adjectives (the sum total of 88), and in his third collection, "An infant called happiness" (including his five most recent poem-books), the number falls to 15 nouns and 18 adjectives (the sum total of 33).

Considering the equal volume and temporal order of composing those three collections, it's revealed that making and using such compound and derivative words in his second collection, enjoys a rise in relation to his first one, but meets a small fall in his last collection.

Keywords: Neologism, Combining, Compound, Derivative, Shafi'i-Kadkani.

How to cite: Naghavi, A., Modab'beri, M., & Alipoor, S. (2023). Compound Neologisms; Their Function and Formation-processes in Shafi'i-Kadkani's Poems. *Journal of Iranian Studies*, 22(43), 493-546. <http://doi.org/10.22103/JIS.2023.21526.2488>

شیوه‌های ساخت و کارکرد نوواژه‌های ترکیبی در شعر شفیعی کدکنی*

(علمی-پژوهشی)

اکبر نقوی (نویسنده مسئول)^۱

دکتر محمود مدبری^۲

دکتر صدیقه علیپور^۳

چکیده

شاعران صاحب سبک در هر دوره با نوآوری، به سخن خود نوعی تشخیص بخشیده‌اند. یک مورد از این نوآوری‌ها ساخت ترکیبات تازه است. شفیعی کدکنی از جمله شاعرانی است که بهره‌گیری از واژه‌های ترکیبی در شعر او بسامدی چشمگیر دارد. پاره‌ای از این واژه‌ها، برساخته شاعر هستند و پاره‌ای دیگر کمابیش در شعر کهن یا شعر معاصر فارسی سابقه کاربرد دارند. در این مقاله، توجه و تأکید بر نوواژه‌های مشتق و مرکبی است که شاعر متناسب با زبان شعر خود، ساخته و به کار گرفته است. با توجه به اهمیت واژه‌سازی در شعر، ضروری می‌نماید که این ویژگی در شعر

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۲/۳۰ تاریخ ویرایش نهایی مقاله: ۱۴۰۲/۰۴/۲۴ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۲/۰۴/۲۸

DOI: 10.22103/JIS.2023.21526.2488

مجله مطالعات ایرانی، سال ۲۲، شماره ۴۳، شهریور ۱۴۰۲، صص ۴۹۳-۵۴۶

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی

حق مؤلف © نویسنده‌گان

۱. دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران. رایانامه:

Naghavi39@gmail.com

۲. استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران. رایانامه:

modaberi2001@yahoo.com

۳. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران. رایانامه:

salipoor@mail.uk.ac.ir

شاعران شاخص زبان فارسی کاویده شود. شفيعی کدکنی یکی از شاعران برگزیده شعر معاصر است که سروده‌هایش مجال چنین کاوشی را می‌دهد. دستمایه پژوهش پیش رو، شیوه‌های ترکیب‌سازی در دو مقوله اسم و صفت و تأثیر آن در بهسازی سروده‌های این شاعر است. این پژوهش به شیوه توصیفی-تحلیلی انجام شده است. محدوده مورد بررسی، هفده دفتر شعر شفيعی کدکنی است که سرانجام در سه مجموعه، تجميع شده‌اند. ساخت اسم و صفت مرکب و مشتق در شعر شفيعی کدکنی به یکی از این چند روش انجام گرفته است: اسم یا صفت مشتق حاصل از افزودنوند اشتقاقی به تکواژ پایه؛ دو اسم در کنار هم (اضافه مقلوب)؛ یک اسم و یک صفت (ترکیب وصفی مقلوب)؛ دو اسم در کنار هم با رابطه تشبیه (اضافه تشبیهی) و ... بسامد و گوناگونی اسامی و صفات مرکب و مشتق به کار رفته در شعر شفيعی کدکنی، شامل ۸۵ مورد اسم، و ۹۳ مورد صفت است.

واژه‌های کلیدی: نوواژه، ترکیب‌سازی، مرکب، مشتق، شفيعی کدکنی.

۱. مقدمه

شعر فارسی، همواره با نوآوری‌هایی همراه بوده؛ در واقع همین نوآوری‌هاست که موجب تمایز یک شاعر از دیگر شاعران و یا وجه تمایز شعر یک دوره، نسبت به ادوار پیشین است. این امر در نهایت به پدید آمدن سبک‌های گوناگون در شعر، منجر شده است.

در میان خیل عظیم شاعران هر دوره، تنها عدّه‌ای معدود، جریان‌ساز و سرآمد بوده‌اند و دیگر شاعران، مقلدانی کامیاب یا ناکام از این عدّه بوده‌اند. شفيعی کدکنی به دلیل تسلط بر زبان و ادب کلاسیک فارسی از سویی، و شناخت شعر و ادب معاصر از دیگر سو، سخنوری کم‌نظیر در روزگار ماست. آگاهی توأمان او از ادب کلاسیک و ادب معاصر، در شعرش نمودی چشمگیر دارد.

دستاورد شعری این شاعر در درازای نیم قرن، هفده دفتر شعر است که شاعر این هفده دفتر را در سه مجموعه به شرح زیر، تجميع کرده است:

مجموعه نخست با عنوان «آینه‌ای برای صداها» دربرگیرنده هفت دفتر شعر، سروده شده در سال‌های ۱۳۳۷ تا ۱۳۵۵ با نام‌های (زمزمه‌ها، شبخوانی، از زبان برگ، در کوچه‌باغ‌های

نشابور، مثل درخت در شب باران، از بودن و سرودن، بوی جوی مولیان)؛ مجموعه دوم با عنوان «هزاره دوم آهوی کوهی» دربرگیرنده پنج دفتر شعر، با نام‌های (مرثیه‌های سرو کاشمر، خطی ز دلتنگی، غزل برای گل آفتابگردان، در ستایش کبوترها، ستاره دنباله دار)؛ مجموعه سوم با عنوان «طفلی به نام شادی» دربرگیرنده پنج دفتر شعر، با نام‌های (زیر همین آسمان و روی همین خاک، هنگامه شکفتن و گفتن، از همیشه تا جاودان، شیپورِ اطلسی‌ها، در شب سردی که سرودی نداشت).

در مورد جایگاه ادبی و بویژه شعر شفيعی کدکنی، مقالات و کتاب‌های متعددی نگاشته شده است. از آن میان به آوردن چند نقل قول از صاحب‌نظران و شعرشناسان، اکتفاء می‌کنیم: زرین کوب دربارهٔ واژه شناسی شفيعی کدکنی می‌گوید: «شفيعی در حال حاضر از شاعرانی است که می‌تواند به آفریدن شعرهای جاودانه دست بزند، و شاهکارهای هنری بیافریند، خاصه این که زبانی نرم و پرتوان دارد. واژه را خوب می‌شناسد و آن را احساس می‌کند. زیبایی و زشتی آن را خوب تمیز می‌دهد و واژه برای او خاصه در شعرهای اخیرش ارزش هنری پیدا می‌کند و در فضای خالص شعری، چنان در جای خود می‌نشیند که می‌توان آن را به حریری نرم مانند کرد که هیچ‌گونه ناهمواری در آن احساس نمی‌شود.» (زرین کوب، ۱۳۵۸: ۲۴۷).

یوسفی با اشاره به انس شفيعی با زبان دری می‌گوید: «بی‌گمان مایهٔ فراوانی که م. سرشک از زبان و ادب فارسی اندوخته دارد و از این حیث در میان شاعران نسل خویش، خاصه نوگرایان، کم‌نظیر است و نیز انس وی با زبان دری، زبان دیرین مردم خراسان، چنین توانایی‌ای را به او عرضه داشته است.» (یوسفی، ۱۳۷۸: ۳۳).

برهانی با تأکید بر وسعت ترکیبات شفيعی کدکنی می‌گوید: «چون این شاعر، بر واژگان زبان تسلط دارد، از کاربرد نابجا، بارد، دور از ذهن و خلاف قیاس‌ها و مقررات حاکم بر قواعد زبان، پرهیز داشته است. با این همه، وسعت ترکیبات او در اشعار کوتاه و اندک‌ش نشان دهندهٔ آفرینندگی طبع اوست.» (برهانی، ۱۳۷۸: ۶۸ و ۶۹).

نقل قول از صاحب نظران درباره شفیعی کدکنی را با این سخن پورنامداریان پی می‌گیریم: «احاطه کم‌نظیر شفیعی کدکنی بر میراث عظیم و بیکران فرهنگ و ادب فارسی و نیز دقت نظرش در نکته‌ها و ظرایف هنری و ادبی این میراث، سبب شده است که ابرطبع او پشت داده به دریا ببارد.» (پورنامداریان، ۱۳۷۸: ۱۱۲).

فرایند فراهنجاری واژگانی از جمله ویژگی‌های بارز در شعر شفیعی کدکنی است. مدرّسی با طرح این موضوع می‌گوید: «هر شاعری برای آفرینش شعر خود از برخی تکنیک‌ها و شگردها سود می‌جوید. یکی از این شگردها، رویکرد به ابداع واژه و ترکیبات بدیع است که از دید فرمالیست‌ها، فراهنجاری واژگانی نامیده می‌شود.» (مدرّسی، ۱۳۸۸: ۴۷).

هرچند تعاریفی که صاحب‌نظران از فرایند ترکیب به دست می‌دهند، در مجموع به دیدگاهی واحد منتهی می‌شود، برشمردن پاره‌ای از این دیدگاه‌ها برای روشن‌تر شدن موضوع این مبحث، ضروری می‌نماید:

مقرّبی درباره ترکیب‌سازی و کارآیی آن در زبان فارسی چنین می‌گوید: «زبان فارسی، یکی از زبان‌های دسته غربی زبان‌های هند و ایرانی، از گروه زبان‌های هند و اروپایی، و زبانی ترکیبی است. مراد از ترکیب، این است که می‌توان از پیوستن واژه‌های زبان به یکدیگر، یا افزودن پیشوندها و پسوندها بدان‌ها برای بیان معانی و مفاهیم تازه بهره‌گرفت، و بدین‌گونه هزارها واژه تازه با معانی تازه ساخت... در زبان فارسی، ترکیب خاصه در اسم و صفت و فعل، نقش اساسی دارد، اگر چه در انواع دیگر کلمه نیز وجود دارد.» (مقرّبی، ۱۳۷۲: ۷۶).

باطنی با تأکید بر زنده بودن زبان روزمره، درباره کارکرد واحدهای زبان می‌گوید: «ساختمان یک واحد، یعنی این واحد از چند واحد کوچک‌تر از خود ساخته شده، و این عناصر ساختمانی در چه شبکه ارتباطی نسبت به هم قرار می‌گیرند. مطابق این تعریف، همه واحدهای زبان به جز واژک که کوچک‌ترین آن‌هاست، دارای ساختمان هستند. تعریف

ساختمان واحد بدین نحو که از یک یا چند واحد مرتبه پایین تر از خود، ساخته شده باشد، به ما امکان می‌دهد تا موارد فراوانی را که در زبان زنده روزمره یک واژگ یا یک کلمه به جای جمله می‌نشینند، از لحاظ تئوری توجیه کنیم.» (باطنی، ۱۳۹۱: ۴۵ و ۴۶).

اهمیت واژه‌های مرکب تا بدان‌جاست که در مقوله فرهنگ‌نگاری نیز تأثیر چالش برانگیزی برجای گذاشته است. افراه در این مورد می‌گوید: «یکی از مهم‌ترین ویژگی‌هایی که در فرهنگ‌نگاری مطمح نظر زبان‌شناسان است، انتخاب سرمدخل یا مدخل‌گزینی است. به طور کلی، دو تفاوت عمده در شیوه ثبت کلمات مرکب در فرهنگ‌های لغت مکتوب وجود دارد... گروهی، مانند زگوستا، وجود یک کلمه مرکب را به صورت یک فرایند پنداشته و آن را در فرهنگ لغت، ثبت شدنی می‌دانند... و در مقابل، گروهی دیگر... هیچ‌کدام از این ترکیبات را مدخل قرار نمی‌دهند و معتقدند که آن‌ها ترکیباتی نحوی هستند و نه واژگانی...» (افراه و دیگران، ۱۳۹۵: ۱۲۲).

در این جستار، توجه ما معطوف به اسم‌ها و صفت‌های مرکب یا مشتقی است که یا به طور محدود، در شعر دیگر شاعران به کار رفته‌اند و یا برساخته خود شاعر هستند و در شعر شاعران پیش از او سابقه کاربرد ندارند؛ گویی شاعر در هنگام سرودن شعرش، صورتی از واژه ترکیبی را مد نظر داشته که پیش از آن کاربرد نداشته و با آگاهی از توان و ظرفیت‌های زبان، اقدام به ساخت این واژه کرده است. شفیع کدکنی با به کارگیری این واژه‌ها در شعر خود، هویتی نو به آن‌ها بخشیده و راه کاربرد این گونه واژه‌ها را برای آیندگان، هموار کرده و به سهم خود، از این رهگذر بر غنای زبان افزوده است.

شایان یادآوری است که اسم‌ها و صفت‌های مرکب یا مشتق پرکاربرد در زبان فارسی، همچون زیانکار، پیشینه، چیره‌دست، سرمست، مویرگ، جیره‌خوار، شرمگین، شوربخت، و بسیار موارد مشابه، که در شعر شفیع کدکنی به کار رفته‌اند، در این پژوهش، مورد توجه نیستند.

۱- ۱. بیان مسئله

موضوع واژه‌سازی در شعر، نزد شاعران مختلف از اهمیت یکسانی برخوردار نیست. پاره‌ای از شاعران، واژه‌های پرکاربرد و آشنا را در شعر خود به کار گرفته‌اند و معدودی از شاعران به مقوله‌ی واژه‌سازی پرداخته‌اند. رویکرد شفیعی کدکنی به ساخت واژه‌های نو، و شیوه‌های واژه‌سازی وی از رهگذر ترکیب، موضوع اصلی پژوهش حاضر است.

۱- ۲. پیشینه تحقیق

درباره‌ی واژه‌های مرکب و شیوه‌های ترکیب‌سازی، دیدگاه‌های متفاوتی در کتاب‌های دستور زبان فارسی و زبان‌شناسی مطرح شده و مقالات متعددی در این مورد، منتشر شده که در بخش‌های مختلف این نوشتار از آنها بهره برده‌ایم، از جمله دیدگاه‌های صاحب‌نظرانی همچون خسرو فرشیدورد، محمدرضا باطنی، تقی وحیدیان کامیار، حسن انوری، مصطفی مقرّبی، ویدا شفاقی، آریتا افراشی و...

درباره‌ی کارآیی پسوند در زبان فارسی، می‌توان از فرهنگ پسوند در زبان فارسی، نوشته‌ی علی رواقی (۱۳۸۸) نام برد. در باب واژه‌سازی در شعر شفیعی کدکنی، در بعضی از آثاری که در مورد این شاعر منتشر شده، به طور گذرا سخن رفته است که از این میان می‌توان به این آثار اشاره کرد: شفیعی کدکنی از آغاز تا امروز، نوشته‌ی فیض شریفی (۱۳۹۲)؛ سفرنامه‌ی باران، نوشته‌ی حبیب‌الله عباسی (۱۳۷۸)؛ در روشنی باران‌ها، نوشته‌ی کامیار عابدی (۱۳۸۱)؛ از زبان صبح، نوشته‌ی مهدی برهانی (۱۳۷۸)؛ و در جستجوی نیشابور نوشته‌ی مجتبی بشردوست (۱۳۷۹).

در خصوص موضوع ترکیب‌سازی، مقاله‌ی «فرایند فراهنجاری واژگانی در اشعار شفیعی کدکنی» نوشته‌ی فاطمه مدرس‌سی، شایان توجه است که پاره‌ای از این ترکیبات را در دو مجموعه‌ی شعری «آینه‌ای برای صداها» و «هزاره‌ی دوم آهوی کوهی» مورد بررسی قرار داده است. هرچند مقاله‌ی خانم مدرس‌سی در زمینه‌ی نگاه ویژه به مقوله‌ی ترکیب‌سازی در شعر شفیعی کدکنی فضل تقدّم دارد، اما با توجه به زمان نگارش مقاله (سال ۱۳۸۸) طبعاً نمی‌توانسته از

نظر کمی همه سروده‌های این شاعر را مورد بررسی قرار دهد. بنا بر آنچه گفته شد، در مقاله ایشان از مجموعه سوم شفیعی کدکنی (طفلی به نام شادی) نمونه‌ای ذکر نشده است. در پژوهش حاضر، سعی بر این بوده که همه نوآژه‌های ترکیبی اسمی و وصفی برساخته شفیعی کدکنی در هفده دفتر شعری ایشان که در سه مجموعه، جمع شده‌اند، مورد بررسی قرار گیرد.

۱-۳. ضرورت و اهمیت پژوهش

دو فرایند مهم در واژه‌سازی، فرایند ترکیب و فرایند اشتقاق هستند. این دو فرایند از توان زبانی بالایی برخوردارند. با تحلیل ساخت بنیاد واژه‌های مرکب و مشتق در زبان فارسی می‌توان تعمیم روشن‌تری را در پیوند با واژه‌سازی در زبان فارسی مطرح کرد.

از آنجا که نوآوری در هم‌نشینی واژه‌ها، و به کارگیری وندهای معناساز به غنای زبان می‌افزاید و شاعر را در واژه‌سازی و معنی‌آفرینی یاری می‌کند، ضروری می‌نماید که این مسئله در شعر شاعران شاخص زبان فارسی کاویده شود.

شفیعی کدکنی، یکی از شاعران برگزیده معاصر است که سروده‌هایش مجال چنین کاوشی را می‌دهد. از سوی دیگر، انجام این‌گونه پژوهش‌ها در شعر دیگر شاعران، زمینه‌سنجشی را فراهم می‌آورد که از دیدگاه سبک‌شناسی، حایز اهمیت است.

۲. بحث و بررسی

زبان برای استمرار حیات و حفظ تازگی و جذابیت خود، نیازمند نوآژه هاست. خرمایی با طرح موضوع «اصول ساختوازی واژه‌سازی و واژه‌های نوساخته» می‌گوید: «ساختواژه، هم در معنای بخشی از زبان و هم به عنوان بخشی از علم زبان‌شناسی، به دو بخش عمده، یعنی واژه‌سازی و تصریف تقسیم می‌شود... بخش واژه‌سازی خود به دو قسمت ترکیب و اشتقاق تقسیم می‌شود. در ترکیب معمولاً دو واحد واژگانی مختلف به هم متصل می‌شوند تا واحد واژگانی جدیدی تولید شود... واژه‌سازی را می‌توان به یک اعتبار به واژه‌سازی ناخودآگاه و خودآگاه، دسته بندی کرد. واژه‌سازی ناخودآگاه، همان

است که عامه مردم بنا به نیازهای روزمره و طبق اصول موجود در ذهن خود، دست به واژه‌سازی می‌زنند... واژه‌سازی خودآگاه، زمانی روی می‌دهد که افراد یا گروه‌ها یا سازمان‌ها آگاهانه واژه می‌سازند.» (خرمایی، ۱۳۸۷).

برای روشن‌تر شدن موضوع این نوشتار، پیش از آوردن نمونه‌هایی از واژه‌های مرکب به کار رفته در شعر شفیعی کدکنی، دیدگاه‌های صاحب‌نظران را در دو محور دستور زبان و زبان‌شناسی به اختصار می‌آوریم. شایان یادآوری است که دیدگاه پدیدآورندگان دستورهای کهن با دیدگاه زبان‌شناسان، بویژه در مبحث صرف و واژه‌سازی، قدری متفاوت است.

انوری دربارهٔ ویژگی ترکیبی زبان فارسی چنین می‌گوید: «زبان فارسی در شمار زبان‌های ترکیبی است... در زبان فارسی غالباً با آوردن پیشوند یا پسوند یا کلمه دیگر به اول و آخر واژه یا بُن فعل، کلمه‌ای تازه، پدید می‌آید که در آن‌ها معمولاً صورت اصلی کلمه (و در مشتقات صورت اصلی بُن فعل) شکسته نمی‌شود...» (انوری، ۱۳۹۵: ۱۰۲ و ۱۰۳).

وحیدیان اسم مرکب را این‌گونه تعریف می‌کند: «اسم مرکب از دو یا چند تکواژ قاموسی/آزاد تشکیل می‌شود: حسن آباد، سپیدرود، پنج‌راه، آب‌انبار، ...» (وحیدیان، ۱۳۸۹: ۹۳).

باطنی دربارهٔ ساختمان کلمه می‌گوید: «در قشر اول تجزیه، ساختمان کلمه را می‌توان مرکب از سه عنصر دانست: پیشوند، پایه و پسوند. پیشوند و پسوند عناصری اختیاری هستند، ولی پایه عنصری اجباری در ساختمان کلمه است. هر کدام از سه عنصر پیشوند، پسوند و پایه می‌تواند مکرر، یعنی از یکی بیشتر باشد.» (باطنی، ۱۳۹۱: ۱۷۸).

ابوالقاسمی اصطلاحات بسیط، مشتق و مرکب را این‌گونه تعریف می‌کند: بسیط یا ساده، نامی است که از یک جزء ساخته شده است... مشتق، واژه‌ای است که در ساخت آن، پیشوند یا پسوند به کار رفته است... مرکب، واژه‌ای است که از دو جزء مستقل ساخته شده است. (ابوالقاسمی، ۱۳۹۳: ۲۹۳-۲۸۵).

مبحث واژه‌سازی را با دو دیدگاه زبان‌شناسانه از افراشی و شقاقی، پی می‌گیریم. افراشی در توضیح فرایندهای واژه‌سازی در زبان فارسی می‌گوید: «مقصود از فرایند واژه‌سازی، ساز و کاری فعال است که به صورت تکرارشونده بر تعداد واژه‌های زبان می‌افزاید. ... تحلیل ساختاری واژه‌های زبان فارسی نشانگر آن است که در این زبان، واژه‌ها عمدتاً از رهگذر عملکرد دو فرایند واژه‌سازی ساخته می‌شوند. این دو فرایند عبارت‌اند از: الف) اشتقاق و ب) ترکیب. البته باید توجه داشت که این دو فرایند می‌توانند هر یک جداگانه یا به صورت همزمان به تولید واژه‌های زبان فارسی بینجامد. ... از رهگذر عملکرد فرایند ترکیب تکواژهای قاموسی در کنار هم‌نشین می‌شوند تا واژه مرکب پدید آید. ... هرگاه واژه‌ای از رهگذر عملکرد هر دو فرایند اشتقاق و ترکیب به وجود آید، آن را واژه مشتق-مرکب می‌نامیم. (افراشی، ۱۴۰۰: ۸۷-۸۱).

افراشی با مطرح کردن موضوع تکواژهای دستوری، چنین می‌گوید:

«مهم‌ترین وجه تمایز وندهای تصریفی از وندهای اشتقاقی آن است که وندهای تصریفی واژه جدیدی نمی‌سازند، بلکه صورت‌های مختلف یک واژه انتزاعی را می‌نمایانند، در صورتی که وندهای اشتقاقی در ساختمان واژه‌های جدید به کار می‌روند.» (همان: ۶۹).

افراشی در ادامه این بحث به توضیح درباره انواع ترکیب می‌پردازد: «ترکیب‌های نحوی اضافی در نتیجه هم‌نشینی دو اسم پدید می‌آیند. یکی از این دو اسم، نقش مضاف و دیگری نقش مضاف‌الیه را دارد. ... ترکیب‌های وصفی، دسته دیگری از ترکیب‌های نحوی واژگانی محسوب می‌شوند. این ترکیب‌ها در نتیجه هم‌نشینی اسم و صفت ساخته می‌شوند ... (همان: ۹۷ و ۹۸).

شقاقی نیز با برشمردن ویژگی‌های واژه بسیط، فرایند ترکیب را از دیدگاهی دیگر مطرح می‌کند:

«شماری از واژه‌های زبان، بسیط تلقی می‌شوند؛ زیرا قابل تجزیه نیستند. در مقابل، واژه‌های قابل تجزیه به عناصر سازنده‌اش را واژه غیربسیط می‌نامند. ... واژه غیربسیط را می‌توان به عناصر سازنده آن تقسیم کرد. این عناصر ساختاری موسوم به تکواژ، حامل معنا یا نقش

دستوری هستند و ترتیب هم‌نشینی آن‌ها در کنار یکدیگر از قواعد تکواژآرایی زبان تبعیت می‌کند. (شقایق، ۱۳۸۹: ۳۳ و ۳۴).

شقایق در فرازی دیگر از این بحث، مفهوم زایایی را در شکل گرفتن نوواژه‌ها مورد توجه قرار می‌دهد: «مفهوم زایایی در مطالعات زبان‌شناختی توجه پژوهشگران را به خود جلب کرده است و اغلب آنان برای توصیف فرایندهای واجی، صرفی، نحوی و متمایزساختن صورت‌های زبانی و عملکرد قواعد از این مفهوم استفاده می‌کنند. ... زبان‌شناسان، زایایی را به مفهوم امکان استفاده مکرر از یک قاعده و ساختن صورت‌های متعدّد و بی‌شمار توصیف می‌کند. ... چنانچه بتوان فرایندی را برای تغییرات آوایی یا ساختن واژه‌ها یا جمله‌های جدید به کار برد، آن فرایند را زایا تلقی می‌کنند... فرایندهای زایای واژه‌سازی از شفافیت و ترکیب‌پذیری معنایی برخوردارند؛ یعنی هرچه فرایندی زایاتر باشد، معنای آن قابل پیش‌بینی‌تر است ...» (همان: ۵۶-۳۷). شقایق برای واژه‌سازی، چهارده فرایند برشمرده است که مهم‌ترین آن‌ها دو فرایند اشتقاق و ترکیب است:

«واژه‌های جدید را می‌توان با افزودن وند اشتقاقی (پیشوند یا پسوند) به پایه‌ای واژگانی یا دستوری ساخت. ... در ساخت اشتقاق پایگانی، وندها یک به یک به پایه افزوده می‌شوند. هر نوواژه مشتقی پس از مدّتی در زبان تثبیت شده، به گنجینه واژگانی اهل زبان افزوده می‌شود. ... فرایند اشتقاق را وندافزایی نیز می‌نامند. ... وندافزایی به لحاظ نظری محدودیتی ندارد و می‌توان وندهای متعددی را به پایه افزود. ... وندهای زبان فارسی معمولاً از نظر نحوی به پایه‌های خاصی از قبیل اسم، صفت، قید و فعل افزوده می‌شود. ... فرایند ترکیب با کنار هم گذاشتن دو یا چند واژه بسیط یا تکواژ واژگانی (آزاد یا وابسته) و تکواژ آزاد دستوری با دو واژه غیربسیط، واژه جدیدی می‌سازد. ... (همان: ۹۱-۸۳).

شقایق، فرایند سوّم واژه‌سازی را حاصل از ترکیب دو فرایند ترکیب و اشتقاق می‌داند و ویژگی‌های این فرایند را این‌گونه برمی‌شمرد:

«گاه هر دو فرایند ترکیب و اشتقاق، برای ساختن واژه جدید به کار می‌روند. چنانچه فرایند اشتقاق بر پایه غیربسیط مرکب عمل کند، واژه مرکب مشتق می‌سازد... همچون دو فرایند

واژه‌سازی پیش گفته، این فرایند نیز ممکن است طی مراحل یا یک‌باره برای ساخت واژه اعمال شود. ... چنانچه فرایند اشتقاق وندی را به کلمه مرگب موجود (بالفعل) بیفزاید و واژه جدیدی بسازد، فرایند دخیل در این نوع واژه‌سازی را ترکیب و اشتقاق پایگانی می‌نامیم. در صورتی که دو فرایند ترکیب و اشتقاق به طور همزمان یک‌بار واژه‌ای را بسازند، فرایند واژه‌سازی را ترکیب و اشتقاق ناپایگانی نام می‌دهیم. (همان: ۹۹-۹۷).

با برشمردن دیدگاه‌های مطرح شده در مورد واژه‌سازی، برای به فرجام رسانیدن این بحث، آوردن دیدگاه‌های شفیع کدکنی درباره «رستاخیز کلمه‌ها» مکمل درخوری برای به سامان رساندن این مبحث است:

«اگر بپذیریم که مرز شعر و ناشر، همین رستاخیز کلمه‌هاست، یعنی تمایز و تشخیص بخشیدن به واژه‌های زبان، آنگاه به این نتیجه خواهیم رسید که چون رستاخیز کلمه‌ها یا صورت تشخیص یافتن آن‌ها در زبان، می‌تواند هم علل و هم صور بسیاری داشته باشد، پس شعر هم می‌تواند تعاریف متعدّد از چشم‌اندازهای متعدّد داشته باشد... بی‌گمان شعر، بیرون زبان قابل تصور نیست، و هرچه هست، در تغییراتی است که در زبان روی می‌دهد... (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۳: ۶ و ۷).

«مجموعه عواملی که به اعتبار تمایز نفس کلمات، در نظام جمله‌ها، بیرون از خصوصیت موسیقایی آن‌ها، می‌تواند موجب تمایز یا رستاخیز واژه‌ها شود، عواملی است که در حوزه مباحث زبان و زبان‌شناسی و سبک‌شناسی جدید امروز مطرح است... (همان: ۱۰).

شفیعی کدکنی در ادامه بحث رستاخیز کلمات در شکل گرفتن شعر، اهمیت ساختن ترکیبات را مطرح می‌کند:

«از عوامل تشخیص دادن به زبان و به قول صورت‌تگرایان روسی از عوامل خارج کردن زبان از حالت اعتیادی آن، یکی هم ساختن ترکیبات است. خواننده با اجزای یک ترکیب از قبل، آشناست و به تعبیر صورت‌تگرایان روس، معتاد با آن اجزاست، اما ترکیب ممکن است به گونه‌ای باشد که در خواننده ایجاد شگفتی و آشنایی‌زدایی کند و حاصل این آشنایی‌زدایی در هنر این است که ما حقیقت اشیا را کشف کنیم و سنگیت سنگ را و

درختیت درخت را و گیاهیت گیاه را. ما با کلمات شمع و پرتو و سعادت قبلا معتاد و آشنا بوده‌ایم، ولی در این بیت حافظ، با ترکیبی که به وجود آورده، از ما آشنادایی می‌کند و در نتیجه، احساس شگفتی می‌کنیم:

دولت صحبت این شمع سعادت پرتو / باز پرسید خدا را که به پروانه کیست؟ (همان: ۲۸ و ۲۹).

۲-۱- اسم‌های مرکب و مشتق

واژه‌های ترکیبی و اشتقاقی برساخته در شعر شفیعی کدکنی را می‌توان از دیدگاه دستوری، زبان‌شناسی و بلاغی به انواعی تقسیم کرد. ابتدا این واژه‌ها را به دو دسته کلی (اسم و صفت) تقسیم و سپس هر دسته را با توجه به فرایند ساخت در سه قسم (مرکب، مشتق، و مشتق-مرکب) مطرح می‌کنیم.

۲-۱-۱- اسم مرکب

اسم‌های مرکب که هر دو جزء آن به طور مستقل مفهوم و کارکرد دارند، وقتی در کنار هم قرار گیرند، مفهوم و کارکردی دیگرگون پیدا می‌کنند و زمینه‌ساز تمایز و تشخیص زبان شعری می‌شوند و با درونمایه ایجاز گونه خود بر ادبیت سخن شاعر می‌افزایند. اسم‌های مرکب در شعر شفیعی کدکنی به یکی از چند روش زیر ساخته شده‌اند:

۲-۱-۱-۱- ترکیب اضافی مقلوب، حاصل از پیوند دو اسم:

باخترسو

باخترسو تاختگاهم: دشت‌های روم / مرز خاور سوی فرمانم: دیار چین (آئینه: ۱۱۰)

بیدبن

اندام بیدبن‌ها، در امتداد جوی / از دور، سبز می‌زند. (آئینه: ۳۴۶)

تاک‌برگ

می‌پرسم اینک زان ستاک ترد بادام، / وز تاک‌برگ نوس این باغ بیدار، / کان سوی روزان سیاه مرگ ما نیز / نقش امید از حیات دیگری هست؟ (آئینه: ۱۰۱)

چینه‌جا

فنجان آبِ فنج‌هایم را عوض کردم / و ریختم در چینه‌های خُردشان ارزن / وان سوی‌تر
ماندم / محو تماشاشان. (هزاره: ۲۸۷)

خاک پشته

بر خاک پشته، تاکِ جوان، سبز و بارور / زنجیره‌های سبز به هر سوی بسته است (هزاره: ۵۸)

ره توشه

هرچند اقلیمِ کیمیایی آن را ندیده کس / این وردِ جادوی ره توشه تو بس (هزاره: ۱۹۵)

سوخت بار

آن چرب دستِ سحرطرازی که ساز او / شد سوخت بارِ جرگه تاتار (هزاره: ۷۹)

سوک جامه

آنجا که خیل مورچگان، روی نرده‌ها / در سوک جامه های سیه، در صفی طویل، / روز
مرا، هنوز مرا / چون جنازه‌ای / بر دوش خود نهاده و خاموش می‌روند. (هزاره: ۴۸۲)

شاخ سر

ناری درشت و سرخ بر این شاخ سر بجاست / صد باغ انار را به نگاهیش خون بها (هزاره:
۳۷۴)

غوک جامه

وین غوک جامه‌های چو دستار تازیان / یک یک شود به گردن نازک طنابتان (طفلی: ۷۳)

گردوبن

گردوبن حاشیه باغ / شب را میان روشنی و ظلمت / تقسیم می‌کنند (هزاره: ۲۸۰)

دم لرزه

مرد ایستاده است و / نمی‌خواهد، / در رهگذار خویش، / بر هم زند، / آرامشِ موقرِ سنجابی
را، / که با خوشه اقاقی یا ساقه علف، / دم لرزه می‌کند. (آینه: ۵۰۰)

جوکنار

برگی که باد بردش، می‌گفت با جوانه / ما و تو گر نباشیم این جوکنار باقی است (طفلی:
۱۹۰)

مشک‌بید

وز شاخ مشک‌بید، چکاوک، / صد نغمه‌اش ز چنگ برآمد (هزاره: ۴۷۷)
۲-۱-۱-۲- ترکیب اضافی، حاصل از پیوند دو اسم بدون کسرۀ نشانه
اضافه (حذف کسرۀ نشانه، کاربرد این گونه ترکیب‌ها را برای شاعر، هموارتر می‌کند و بر موسیقی کلام می‌افزاید):

باغ‌انار

ناری درشت و سرخ بر این شاخ‌سر بجاست / صد باغ‌انار را به نگاهیش خون بها. (هزاره: ۳۷۴)

راهاب

پشت آن پنجره در ایبانه / زنی استاده و می‌خواند راهابِ رهایی را (هزاره: ۶۳)

سرآواز

رونقِ ساز و سرآواز و / سرودی دگری / آفرین بر تو که مجموعه چندین هنری! (هزاره: ۷۱)

سرنامه

اگر سرنامه کار هنرها دانش و داد است / تویی رأس، فضیلت‌ها که آغاز هنرهای (هزاره: ۱۴)

ریگ‌باد

نیمیش از حقیقت و نیمی ز یادها / شهری است در محاصره ریگ‌بادها (هزاره: ۳۰)

۲-۱-۱-۳- اسم مرکب حاصل از پیوند دو اسم که با رابطه تشبیه، مفهوم اسمی تازه‌ای می‌سازند:

در این گونه ترکیب‌ها، یک جزء در جایگاه مشبّه، و جزء دیگر در جایگاه مشبّه‌به قرار دارد. در نمونه‌های زیر، در ترکیب‌های «آذرخش‌واژه، ترانه‌مرد، خون‌برگ، درخت‌مرد، دیوباد، کوه‌بید، و کوه‌بیشه» مضاف الیه به مضاف، و در ترکیب «واج‌موج» مضاف به مضاف الیه تشبیه شده است. اهمیت ساخت و کاربرد این گونه ترکیب‌های ابداعی، پیوند و هماهنگی با سایر اجزای کلام است:

آتش‌بوته

دیگر نخواهد رُست در این باغ / خون‌برگ آتش‌بوته‌ای / چون قامتِ یاد شهیدانش / یا گل نخواهد داد، / پیوندِ دستِ نا امیدانش (آئینه: ۱۹۹)

آذرخش‌واژه

با آذرخش‌واژه شعرم / فریاد می‌زنم که مبادا / اینجا / فردا کتیبه‌ای بنویسند (هزاره: ۸۸)

ترانه‌مرد

چون بنگری، در آنجا، بینی ترانه‌مرد / آن سوی این هیاهوی هایل / تا انتهای پرده خاموش رفته است (هزاره: ۸۱)

خون‌برگ

خون‌برگ گل‌ها را / - که می‌بالند فردا / از شهادتگاهِ عاشق‌ها - / او می‌سراید (آئینه: ۲۱۷)

درخت‌مرد

بر باغ ما بیار / بر باغ ما که خنده خاکستر است و خون / باغِ درخت‌مردان، / این باغِ باژگون. (هزاره: ۱۱۴)

دیوباد

ریسمانِ باد را رها کن ای یقین! / چلچراغِ خویش را به طاقِ دیوبادها منه (هزاره: ۱۱۱)

کوه‌بید

در آغوش این درّه دیرسال / بر این صخره خاموشِ کور و کر / درختِ تک افتاده کوه‌بید / بر آورده، مغرور، بر ابر، سر (آئینه: ۱۲۹)

کوه‌بیشه

ابر بزرگ آمد و دیشب / بر کوه‌بیشه‌های شمالی / بارانِ تندِ حادثه بارید. (آئینه: ۳۸۹)

واج‌موج

و من طنینِ پویه و / پرواز و پنجه را، / بر سطحِ این هویتِ جاری، / در واج‌موج‌هایم، / تصویر می‌کنم. (آئینه: ۴۶۲)

۲-۱-۱-۴- ترکیب وصفی مقلوب، حاصل از پیوند یک صفت و یک اسم که بر روی هم مفهوم اسمی دارند:

ابوالقاسمی (۱۳۹۳) دربارهٔ این گونه ترکیب‌ها می‌گوید: «نام‌هایی که از ترکیب یک صفت و یک اسم به وجود می‌آیند. در این ترکیب‌ها که صفت هستند، ممکن است پیش از اسم و یا پس از آن بیاید؛ مثال برای صفت + اسم: نیک-گهر، سیاه-چشم / مثال برای اسم + صفت: سر-بلند، چشم-سفید.

آزادمرد، نیک‌مرد، جوان‌مرد مانند نیک‌گهر ساخته نشده‌اند. در نیک‌گهر و نظایرش صفت، اسم را در کسی یا چیزی دیگر وصف می‌کند، در حالی که در جوان‌مرد و نظایرش صفت، همان اسم را وصف می‌کند. آزادمرد و نظایرش صفت و موصوف مقلوب‌اند که به عنوان صفت به کار می‌روند.» (ابوالقاسمی، ۱۳۹۳: ۳۳۵).

اهمیت این گونه ترکیب‌ها، خوش‌آهنگی و ایجازی است که در زنجیرهٔ کلام می‌آفرینند و غرابت نسبی آن‌ها، برای مخاطب، جذابیتی دل‌نشین دارد. افزون بر آن، تأثیر سخن در این نحوهٔ بیان، بیش از تأثیر شکل رایج کلام است؛ برای مثال، ترکیب «تشنه‌سال» بیش از «سالِ تشنه» خشک‌سالی را به مخاطب، القاء می‌کند (ر.ک. مدرسی، ۱۳۸۸: ۵۸).

برگینه‌جامه

در متن لائوردی و بی ابر بامداد/ در تاب‌سوز شعلهٔ سرما، چنارها/ برگینه‌جامه‌شان، همه، در باد. (هزاره: ۲۸۱)

پیرنخ

بعد از دی دیوانه و آن سردی دیرند/ وان پیرنخ نیمهٔ دی ماه شکستن،/ بسیار نپاید/ این لحظهٔ سرمایِ گلِ سرخ (هزاره: ۱۴۳)

پیش‌نغمه

مرغی که پیش‌نغمهٔ باغ است/ در لحظهٔ شکفتن و گفتن/ ناگاه بر بلندترین شاخه‌های باغ/ خنای نای خود را آغاز می‌کند. (هزاره: ۲۷۸)

پیش‌طره

از پیش‌طُرّه می‌نگرم سوی دوردست / گردوبنانِ حاشیه باغ / شب را میانِ روشنی و ظلمت / تقسیم می‌کنند. (هزاره: ۲۷۹)

تشنه‌سال

«شمشیرهای تیزشده با حماسه‌ها / در تیرگیِ چو قفلِ درِ آسیای پیر / - در تشنه‌سالِ مزرعه و خشکی قنات - یک‌باره زنگ بست. (آئینه: ۱۰۸)

دور‌دیار

آن شوره‌گزان را ز بهاران که خبر کرد / زین‌گونه، در آن دور‌دیاران که خبر کرد (طفلی: ۳۰۰)

روشناب‌رگ

او می‌سراید / - در تمام روز، چون من - / غربتِ یکِ قدسِ مهجورِ الاهی را / در روشناب‌رگِ شقایق‌ها. (آئینه: ۲۱۷)

شوم‌شیون

تسیح ایزد است به پندارِ عامیان / آن شوم‌شیونِ چو نعیبِ غرابتان (طفلی: ۷۰)

کژبار

از پسِ کژبارِ کوته‌بار / می‌تکاند خویش را از یاد / نیمه‌ای ملموس و دیگر نیمه‌اش تجرید / بوته‌طاووسی امید (هزاره: ۲۶۶)

کژمژبار

گاهی سرودِ کهنه‌ای را تا سحر‌گهان / در زیر باران‌های کژمژبار، می‌شُستیم (طفلی: ۵۷)

کوته‌بار

از پسِ کژبارِ کوته‌بار / می‌تکاند خویش را از یاد / نیمه‌ای ملموس و دیگر نیمه‌اش تجرید (هزاره: ۲۶۶)

کوته‌ره

از این دریچه تا لبِ حیرت / کوته‌ره‌ی است: جشنِ بهار و / شادی زده‌ست خیمه و خرگاه (هزاره: ۲۸۶)

نهان‌جا

کجا می‌بری از نهان‌جای خاک / در آن هجرتِ جاودانی مرا؟ (هزاره: ۴۳۲)

نهان‌سو

سبزیِ سروِ قدا فراشته کاشمر است / کز نهان‌سویِ قرون، می‌شود در نظر این لحظه پدیدار
مرا. (هزاره: ۲۰)

۲-۱-۲- اسم مشتق

در این گونه پیوند، با افزودن پسوند به صفت، اسم، یا فعل، با تغییر مقوله دستوری، اسم مشتق به دست می‌آید و انواعی به شرح زیر دارد:

۲-۱-۲-۱- اسم مشتق حاصل از پیوند صفت و پسوند «-ا»:**خامشا**

بر برگ‌های روشن دیدار / بر آنچه بود، از تو شنیدار / حتی / بر خامشای خواب که جای
صدا نداشت. (طفلی: ۳۴۹)

فراخا

در هُرم نیم‌روز، خیلِ هزارگانِ ملخ‌ها، / این مرکبان تندرو قحط و خشک‌سال / از دور و
دوردست فراخایِ دشت را، / محدود می‌نند. (آیینه: ۱۹۰)

نرما (نرمی)

روانه در شطّ نور و نرما / ترانه‌ای بر لبان بادیم (آیینه: ۳۲۴)

۲-۱-۲-۲- اسم مشتق حاصل از پیوند صفت و دو پسوند «-ی» و «-انه»:**زاربانه**

زاری و زاریانه انسان به عرش رفت / در آرزوی دیدنِ ایامِ فرهی (هزاره: ۳۴۳)

نرگسانه (ر.ک. نرگسانگی)

بر رودخانه‌ای که زمان است / تا زنده‌ایم ما / تا زنده ایم ما / گر هوشیار دفتر و گر بیقرار
مست / این نرگسانگی / در ما همیشه هست. (طفلی: ۱۸۳)

۲-۱-۲-۳- اسم مشتق حاصل از پیوندِ صفت و پسوند «-ی»:

بی‌سویی

بر طرح آجرفرشِ نمناکی، / می‌بینمت آنجا / با سایه‌ات ره می‌سپاری، / سوی بی‌سویی (هزاره: ۳۱۴)

در نمونه بالا، پارادکس حاصل از اسم مشتق ابداعی شاعر، ابهامی گوش‌نواز ایجاد کرده که برای مخاطب، خوشایند است.

۲-۱-۲-۴- اسم مشتق حاصل از پیوند اسم و پسوند «-چه» تصغیر یا تشبیه:

برگچه

هر گیاه و برگچه در آستانه سحر، / آن صدای سبز را، / - زان سوی جدارِ حرف و / صوت- / می‌چشید. (آینه: ۴۹۸)

سیماچه

در میان آذرخش و تندر و طوفان / که همه سیماچه‌ها را شست / از تبار استقامت، قامتِ / مردی / مانده بر جا در دل میدان / زیر این باران رگباران. (هزاره: ۳۲۷)

۲-۱-۲-۵- اسم مشتق حاصل از پیوند اسم و پسوند «-ک» تصغیر یا

تحیب:

آوردن پسوند «ک» تحیب، بار عاطفی سخن را مضاعف می‌کند؛ برای نمونه در مصراع «که بر نهالکِ بی برگ ما ترانه بخواند؟» واژه «نهال» به تنهایی چنین تأثیر عاطفی ایجاد نمی‌کرد.

ارغوانک

تا مگر فتد به دست رهروی ز رهروان / تا نویسدش / در بهارِ دیگری / روی برگ‌های ارغوانکی جوان. (هزاره: ۶۶)

بارانک

سبوی حافظه سرشار / و باز ریزشِ بارانکی است روشن‌بار. (آینه: ۳۳۸)

پارگک

پارگگی ابر، چند سایه بیدی / می‌گذرد با شتاب از دل نیلاب (هزاره: ۴۴۱)

جویک

وینک / هر جویکی / - که می‌گذرد از کنار من - / آن نغمه نواخته عاشقانه را / تکرار می‌کند.
(آئینه: ۱۶۵)

خورشیدک

خورشیدکی، ازین سان، اما مدارِ عمرش / روز و شبی ست تاریک، زین گونه در توالی
(طفلی: ۷۶)

دستارک

بادام بُن / دستارک سپیدش را / در جویبارِ بادِ پلشتی / می‌شوید. (آئینه: ۲۹۱)

سارک

بر شاخسار سیب کهن، سارک جوان / این لحظه‌ای که پرده زنگارِ ابر را / مقراضِ آذرخش،
به هنجار، می‌بُرد. (هزاره: ۲۳۵)

مُردابک

وقتی که با شکستن یک شیشه / مُردابکِ صبوری یک شهر را / یکباره می‌توانی بر هم زد، /
ای دست‌های خالی! از چیست / حیرانی؟ (آئینه: ۲۸۱)

نسیمک

وزش نسیمکی را / به روایت گل سرخ / توان ز دور دیدن (هزاره: ۱۷۸)

نهالک

تو خامشی، که بخواند؟ / تو می‌روی، که بماند؟ / که بر نهالک بی‌برگ ما ترانه بخواند؟
(آئینه: ۲۴۰)

۱-۲-۶- اسم مشتق حاصل از پیوند اسم و پسوند «-کده»:

«پسوند «-کده» بازمانده فارسی میانه kadag به معنی خانه است، به عنوان پسوند مکان به
کار می‌رود: آتش-کده، دانش-کده» (ابوالقاسمی، ۱۳۳۹: ۳۳۱)

لجن کده

دم از زلال خضر زنید و مسلم است / کز این لجن کده است همه نان و آبتان (طفلی: ۶۹)

۲-۱-۲-۷- اسم مشتق حاصل از پیوند اسم (یا بن مضارع) و پسوند «-گار»:

پیوندگار

آنجا زبان مهر و / خداوندی خرد / پیوندگارِ گفت و شنفتن نمی‌شود (هزاره: ۳۱۸)

سوزگار

سپیده دمیده‌ست / آن دور، / اما / شب سوزگارانِ خیام / در امتداد است و دیجور. (هزاره: ۳۲۳)

۲-۱-۲-۸- اسم مشتق حاصل از پیوند صفت و پسوند «-مار» در قالب

حاصل مصدر:

گشنامار

در فرهنگ فارسی معین در توضیح واژه گشنامار، چنین آمده است: «گشنامار = هروی گشنامار: گشنا = گشنه = گسنه = گرسنه + مار، پس؟ قس. تشنامار، خشکامار (حامص) گرسنگی: «در بادیه شدم به توکل، گفتم از آن اهل منازل هیچیز نخوردم ورع را، یک چشم من بدوی فرد دوست از گشنامار.» (طبقات انصاری نسخه نافذپاشا ص ۳۱۳). «طعام ندادید، از گشنامار بکشید.» (ایضا ص ۴۰۴، جیبی، یغما ۱۵، ۲ ص ۶۸) (معین، ۱۳۶۰: ۳۳۲۹).

بادا که جابلقا / با آن طلسمِ پرطین، فردا / هستارِ گیتی را کند زیرِ درفشِ خویش / فارغ ز گشنامار و بیماری و بی برگی (هزاره: ۱۴۴)

۲-۱-۲-۹- اسم مشتق حاصل از پیوند اسم و پسوند «-ی» در قالب حاصل

مصدر:

فرشتگی

در جامه فرشتگی برف / با آستینِ کوتاهِ روزانِ فرودین / با سبزِ بیکرانه تابستان / همچون حریر نرمی، / در بادها وزان / با زرد و سرخ رشته ابریشم خزان. (طفلی: ۲۵۰)

نرگسانگی

بر رودخانه‌ای که زمان است / تا زنده‌ایم ما / تا زنده‌ایم ما / گر هوشیار دفتر و گر بیقرار مست / این نرگسانگی / در ما همیشه هست. (طفلی: ۱۸۳)

۲-۱-۲-۱۰- اسم مشتق حاصل از پیوند صفت و پسوند «-نا»:

ابوالقاسمی دربارهٔ پسوند «نا» می‌گوید: «صورت دیگری از پسوند «-ا» که برای ساختن اسم از صفت به کار می‌رود «-نا» است. این پسوند از آنجا به وجود آمده که به قیاس با پهن، پهنا به جای آنکه از فراخ، فراخا، از تنگ، تنگنا و ... به وجود آید، فراخا و تنگنا به وجود آمده است.» (ابوالقاسمی، ۱۳۹۳: ۳۲۶)

سختنا

شاخ گوزن خسته شد از سختنای سنگ / یک چند ماند خامش و پیوست با درنگ
(هزاره: ۲۴۰)

۲-۱-۲-۱۱- اسم مشتق حاصل از پیوند اسم ساده و پسوند «-وار/ -واره»:

رواقی ضمن برشمردن کاربردهای متفاوت برای پسوند «-وار» می‌گوید: «این پسوند در همنشینی با اسم و صفت ماندگی و شباهت را می‌رساند، مانند: آدم‌وار، انگل‌وار، دیوانه‌وار، لوطی‌وار.» (رواقی، ۱۳۸۸: ۷۳۱).

به باور مدرسی «شفیعی کدکنی برای خلق واژگان جدید، تک‌واژه‌های مقید را گاهی با اسم، گاهی با صفت و گاهی با قید ترکیب کرده است، ولی به طور کلی بیشتر واژگان ابداعی او در این حوزه از ترکیب وندها با اسم به وجود آمده است. برای نمونه ترکیب موجوار، تنوار و ... از درخشان‌ترین واژه‌هایی است که شفیعی کدکنی از رهگذر این شگرد، آن‌ها را خلق کرده است.» (مدرسی، ۱۳۸۲: ۵۱).

تنوار

خضری مگر گذشته است از این راه، / آه این چه معجزه‌ست / کز دور سبز می‌زند و جلوه
می‌کند / تنوارِ خشک و پیرِ سپیدارِ پار / شاید. (آئینه: ۳۶۱)

تنواره

تو می‌آیی و / همراهت شمیم و شرمِ شبگیران / و لبخندِ جوانه‌ها / که می‌رویند از تنواره
پیران (آئینه: ۴۱۳)

جامواره

این بود سرگذشتش، آری / وین است سرنوشت کسی کو / می‌خواست جامواره دریا را
(بیدار یا که خواب) / یک‌باره سرکشد. (طفلی: ۱۷۵)

موجواره

در آن بهار بلند، آن سپیده بیدار / مرا به گونه باران، / مرا به گونه گل / به موجواره آن شط
روشنی بسیار. (آینه: ۳۴۰)

۲-۱-۲-۱۲- اسم مشتق حاصل از پیوند اسم و پسوند «-ه»:

آسمانه

در آن سپیده ناپایدار / تو مثل کرگدن / از بیشه یا برون هشتی؛ / و آسمانه شب را / چو آسمان
سحر، / شکافتی و / شکفتی به سوی بی‌سویی. (آینه: ۴۷۳)

۲-۱-۲-۱۳- اسم مشتق حاصل از پیوند اسم و پسوند «-ایی»:

چشمایی

تا چشم چشمایی کند / ابر است و باران / بارانی از آن بی‌شکیان، / سوگواران. (هزاره: ۳۵۵)

۲-۱-۲-۱۴- اسم مشتق حاصل از پیوند بن مضارع و پسوند «-آر»:

هستار

بادا که جابلقا / با آن طلسم پرتین، فردا / هستار گیتی را کند زیر درفش خویش / فارغ ز
گشنامار و بیماری و بی‌برگی (هزاره: ۱۴۴)

۲-۱-۳- اسم‌های مشتق-مرکب

در اسم‌های مشتق-مرکب، هم‌زمان دو فرایند ترکیب و اشتقاق انجام شده است. در
شکل گرفتن این فرایند، پسوندهایی همچون «ی» حاصل مصدر، و «ه» نسبت ساز، نقش
دارند.

۲-۱-۳-۱- اسم مشتق-مرکب، حاصل از افزودن «-ی» حاصل مصدر به

یک صفت مرکب:

واژه‌های مرکب «کیمیاکار و نغمه‌طراز» صفت مرکب از دو اسم ساده، و «سبک‌دوش و نویشه» صفت مرکب از یک صفت و یک اسم ساده هستند که در فرایندی دیگر، با «ی مصدری» همراه شده و تبدیل به حاصل مصدر شده‌اند که از اقسام اسم است:

کیمیاکاری

کیمیاکاری و دستان کدآمین دستان/ گسترانیده شکوهی به موازات ابد؟ (هزاره: ۲۱)

نغمه‌طرازی

با چنان نغمه‌طرازی به بلندای سپهر/ در شبِ ظلمتِ بیداد، فروغِ سحری (هزاره: ۷۲)

سبک‌دوشی

به آفاقی که همراهی کند با نغمه‌های من/ نسیم و جوی آب و سبزه، در اوج سبک‌دوشی (طفلی: ۲۲۳)

نویشگی

تو، در پی شهرتی و سر بر کردن/ نویشگی و قیافه دیگر کردن (طفلی: ۲۳۲)

۱-۲-۳-۲- اسم مشتق- مرکب حاصل از یک اسم یا صفت، یک بن مضارع و

یک پسوند:

پرده‌پردازی

تو نیز این پرده‌پردازی درآموز/ از آن گنجشکِ شنگِ صبحگاهی (هزاره: ۴۸۷)

تبه‌کوشی

خداوندا خداوندا ببر ما را ببر ما را/ به سوی رستگاری‌ها ازین تبه‌تبه کوشی (طفلی: ۲۲۳)

پاره‌ای از این گونه ترکیب‌ها، ابتدا مفهوم وصفی دارند و با افزودن یای پسوند مصدری، مفهوم اسمی به خود می‌گیرند. «کلمات مرکبی که جزء دوم آنها ستاک حال یا گذشته فعل است، از رایج‌ترین انواع ترکیب در زبان فارسی است... این ترکیبات همه اسم-صفت، و دارای معنای فاعلی‌اند... (صادقی، ۱۳۸۳: ۵). نمونه‌های این ترکیب، عبارتند از:

ریزابه

ریزابه‌های ابر شبانگهی/ بر سنگفرش‌ها/ جمع ستارگان را/ مهمان کوچه کرده است (آینه: ۴۳۶)

شاعر در شعر بالا، انعکاس نور ستارگان در سطح نمناک کوچه را با آوردن ترکیب «ریزابه» به زیبایی تصویر کرده است.

۲-۱-۳-۳-۱-۲ اسم مشتق-مرکب حاصل از پیوند اسم مرکب و پسوند «-ین»:

پرنده‌وشین

با فسون خویش / چون رؤیای دوشین یا پرنده‌وشین / وز دگر سو بازگشتن زی حصارِ خویش (آئینه: ۱۲۰)

۲-۱-۳-۴-۱-۲ اسم مشتق-مرکب حاصل از پیوند صفت مرکب و پسوند «-ینه»:

برگینه‌جامه

در متن لائوردی و بی ابر بامداد / در تاب سوزِ شعله سرما، چنارها / برگینه‌جامه‌شان، همه، در باد. (هزاره: ۲۸۱)

۲-۱-۳-۵-۱-۲ اسم مشتق-مرکب حاصل از پیوند دو اسم یا دو صفت تکراری و

یک «-۱-» میانوند:

به باور پاره‌ای زبان‌شناسان، میانوند چیزی به معنی نمی‌افزاید و تنها صورت‌ساز است؛ از این روی این گونه ساخت‌ها را در شمار اسم یا صفت مرکب می‌آورند: «نام‌هایی که میان آن‌ها «ا» آورده می‌شود: الف) دو اسم = اسم: سر-۱- سر. ب) دو صفت = صفت: تنگ-۱- تنگ.» (ابوالقاسمی، ۱۳۹۳: ۳۳۴).

ژرفاژرف

سر اندر ابرِ اسطوره به ژرفاژرفِ اندیشه / به زیرِ پرتوِ خورشیدِ دانایی چه زیبایی! (هزاره: ۱۴)

سویاسوی

دیدم که مثلِ هر همیشه، باز، سویاسوی / هی می‌پزند از میله تا میله / با رَفَرَفَه‌ی آرام پرهاشان (هزاره: ۲۸۷)

۲-۱-۴-۱-۲ صفت مرکب

بر اساس دیدگاه فرشیدورد، پاره‌ای از صفت‌های بیانی مرکب در زبان فارسی بدینسان ساخته می‌شوند:

«از مفعول و ریشه مضارع: دلبر، دلستان و دانشجو. از قید یا متمم قیدی و ریشه مضارع: سخت‌کوش، پرگو، پیشرو و تخت‌نشین. از اسم و صفت با رابطه اسنادی: دل‌تنگ، و سرگردان؛ یعنی دلش تنگ است. از صفت و اسم با رابطه اسنادی: تنگ‌دل و خوش‌حال؛ یعنی دلش تنگ است ... از دو اسم که یکی مشبه و دیگری مشبه به است: ماهرو، گلچهر، و پریخ ...» (فرشیدورد، ۱۳۸۲: ۳۰۵ و ۳۰۶).

در شعر شفيعی کدکنی این‌گونه صفت‌ها، به یکی از چند روش زیر ساخته می‌شوند:

۲-۱-۴-۱- صفت مرکب از پیوند یک اسم و یک صفت:

ابرشته

این باغ ابرشته و این صبح بیکران / وین برکه زلال وز گل نقش‌ها بران (طفلی: ۳۰۳)

دهل دریده

دو گام دیگر، نارفته رفته، خواهی دید / دهل دریده، به پایان کوی، افتاده‌ست (هزاره: ۳۳۳)

قد آفرشته

سبزی سرو قدافرشته کاشمر است / کز نهان سوی قرون، / می‌شود در نظر این لحظه پدیدار
مرا. (هزاره: ۲۰)

۲-۱-۴-۲- صفت مرکب، حاصل از پیوند یک اسم و یک صفت، در قالب

ترکیب وصفی مقلوب:

بالنده بالا

درختی ست، همواره، بالنده بالا / فروگسترانیده بر زندگی پر (طفلی: ۱۳۱)

بسته پا

همه آرزویم، اما / چه کنم که بسته‌پایم ... (آینه: ۲۴۳)

خشک‌دشت

این چرخ چاه کهنه کاریز / با ریسمان پرگره خویش / - این یادگارهای صد قهر و آشتی /

یادآور شفاعت دستان روستایی - / این خشک‌دشت را سیراب می‌کند؟ (آینه: ۱۸۹)

دیرسال

در آغوش این درّه دیرسال / بر این صخره خامش کور و کر / درخت تک افتاده کوهبید /
بر آورده، مغرور، بر ابر، سر (آینه: ۱۲۹)

ژنده پیر

باور مکن که او / از رمز و روزنامه و جیغ بنفش تو / اخمی به ابروان برساند / وین دستمایه
پایگه ژنده پیر را / روزی کند رها. (طفلی: ۹۳)
(در این ترکیب «پیر» که در اصل، صفت است، جانشین اسم شده است.)

نزدیک دست

ابرها، نزدیک دست، آویخته در نور / رنگها / در رنگها / ترکیبی از این لحظه و هرگز
(هزاره: ۵۵)

نوماه

بر لب هیچ ایستاده، منتظر بوج / خش خش افرای سرخ، در شب نوماه (هزاره: ۱۶۷)
۲-۱-۴-۳- صفت مرکب از یک صفت (در نقش قید) و یک اسم:

تندبار

واژه «تند» در این ترکیب، نقش قید دارد.

رگبار تندبار بهاری / بر خواب دشتها و / صحاری (هزاره: ۴۵۱)

گرم پوی

ای دلفکان تاریخ! مشاطگان ابلیس! / کامروز می راسید ز آواز گرم پویش (هزاره: ۱۲۶)

نرم تاب

خورشید صبح نرم تاب ماه اسفند / تابید بر رؤیای دشت و کوهساران (آینه: ۱۰۱)

۲-۱-۴-۳- صفت مرکب از «هم» (حرف ربط، قید) و یک اسم:

مدرسی درباره قابلیت ترکیب سازی تک واژه «هم» چنین می گوید: «تک واژه «هم» امکان
ساختن واژه های فراوانی ... را به ما می دهد. شفيعی کدکنی با استفاده از این تک واژه، واژه
«هم سکوت» را ابداع کرده و با نشان دادن آن بر روی زنجیره کلام، به سخن خویش

برجستگی بخشیده است.» (مدرّسی، ۱۳۸۸: ۵۳). در مثال زیر، شاعر در کنار واژه‌آشنای «همسان»، واژه‌ابداعی «هم‌سکوت» را به خوبی در بافت کلام جای داده است.

هم‌سکوت

ما: / انبوه کرکسان تماشا، / با شحنه‌های مأمور: / مأمورهای معذور، / همسان و هم‌سکوت / ماندیم. (آئینه: ۲۷۶ و ۲۷۷)

۲-۱-۴-۵- صفت مرکب، حاصل از پیوند دو اسم:

آب‌صفت

چون آتش اگر جرّقه از سنگ زدی / یا آب‌صفت، جامه به هر رنگ زدی (هزاره: ۱۵۲)

آئینه‌آیین

آینه‌آیین، به ره آفتاب، / ناب شد از نور و نثاران تو (طفلی: ۳۸۸)

باغ‌رنگ

غرید / باغ‌رنگ: / کای صخره! (هزاره: ۲۴۰)

بهشت‌آذین

اینجا، درین آرامش سبز بهشت‌آذین / در پارک، یا در صحن دانشگاه، / ناگه به گوشم می‌رسد، بر خویش می‌لرزم / از بیم آن «یاسا» و آن آیین. (طفلی: ۲۷)

چشم‌دیدار

از میان چاه ویل، این وای ما بشنو / - ای نمی‌دانم که ای هر کس! - / طرفه کابوسی به بیداری که ما دیدیم / زیر زهر زمهریری چشم‌دیدار بهاری بود (طفلی: ۱۹)

خردمرد

خردآموز و مهرآمیز و دادآیین و دین‌پرور / هشیوار و خردمردی به هر اندیشه بینایی (هزاره: ۱۶)

خورشید‌هوش

صبح خورشید‌هوش سحر جواب / صبح پژواک رنگ‌ها در آب (هزاره: ۱۷۵)

دادآیین

خردآموز و مهرآمیز و دادآیین و دین پرور / هشیوار و خردمردی به هر اندیشه بینایی
(هزاره: ۱۶)

دیدیاور

جنگِ سحر و ساحری و لشکرش / جنگِ دانش و دُها و دیدیاورش (هزاره: ۳۸۸)

راژبفت

از ستیغ آسمان پیوندِ البرزِ مه‌آلوده / با حریرِ راژبفتِ قصه‌های دور، / بال بگشای از کنام
خویش / ای سیمرخِ رازآموز! (آئینه: ۱۱۴)

زمستانِ خواب

وقتی تو، گل‌های زمستانِ خوابِ گلدان را / - در لحظه‌ای که عمر را بر آب می‌دیدند - بردی
کنار پنجره / - بر سفره‌ اسفند - / صبحانه / با نور و نسیمِ کوچه / مهمانِ سحر کردی / آن ساقه -
های سردِ افسرده / پشتِ حصیرِ ساکتِ پرده / هرگز / اعجازِ دستانِ تو را / در خواب می -
دیدند؟ (آئینه: ۱۷۳)

سحرِ جواب

صبح خورشید هوشِ سحرِ جواب / صبحِ پژواکِ رنگ‌ها در آب (هزاره: ۱۷۵)

شکر پنجه

(بشنو دوباره / یارا!) / آواز عاشقان سمرقند / آواز مطربان شکرپنجه / در سماع (هزاره: ۷۸)

مسقام

سرشاخه‌های روشنِ مسقام / این گردسوزهای / روی رفِ درختان / کم کم فتیله‌ها را بالا
کشیده‌اند (هزاره: ۲۶۹)

نای نفیر

یک صدا بود که برخاست از آن نایِ نفیر / وز ازل تا به ابد هر چه بُود پژواکش (هزاره:
۳۹۷)

نیلاب

چندین هزار فرسخِ شادی، میانِ چشم / در گُنه‌ آب و منظر نیلابِ آسمان (هزاره: ۲۶۲)

۲-۱-۴-۶- صفت مرکب، حاصل از پیوند دو اسم با رابطه تشبیه:

آجر فرش

بر طرح آجر فرش نمناکی، می‌بینمت آنجا/ با سایهات ره می‌سپاری،/ سوی بی‌سویی
(هزاره: ۳۱۴)

ابریشم آوا

چو جای بزم بگرینند خوبان در گلستان‌ها/ همه جان، چون نسیم، آرامشی و بریشم آوایی
(هزاره: ۱۵)

۲-۱-۴-۷- صفت مرکب، حاصل از پیوند یک اسم و یک بن مضارع که

حاصل آن صفت فاعلی است:

آسمان پیوند

بشنو این فریادها را بشنو ای سیمرخ!/ وز چکاد آسمان پیوند البرز مه آلوده/ بال بگشای از
کنام خویش. (آینه: ۱۱۵)

اندوه گزار

ای در غم و اندوه که ماییم پس از تو!/ وی شادی اندوه گزاران که تو بودی! (هزاره: ۹۰)

برق گیر

میان لحظه خون خوردن و خموشی‌ها/ چو ابر بحر به دوشی ز گریه بی‌تابم/ و خشم
می‌گذرد، تند و انفجار آمیز/ به سان صاعقه از برق گیر اعصابم. (هزاره: ۳۴۹)

پرتو پراکن

طاووس را چه جلوه، چو او برزند دو بال/ در آفتاب با پرتو پراکنش (هزاره: ۴۴۷)

تاب سوز

در متن لاژوردی و بی ابر بامداد/ در تاب سوز شعله سرما، چنارها/ برگینه جامه‌شان، همه،
در باد. (هزاره: ۲۸۱)

ژاژسرای

درین قفس که غلیوژه‌های ژاژسرای / به رنگ بوقلمون با زمانه در تبدیل (هزاره: ۱۷۴)

خرد شکاف

زین رو، هماره، در همه آفاق/ در پویه قوافل ایام/ چتری گشوده بر سر تاریخ/ شک
خردشکاف تو خیام! (طفلی: ۲۳۱)

دغل‌درای

زان کودکانِ شاد و زان چنگِ خوش سُرای/ زان قمری و قناری و زان بانگِ دل‌گشای/
تنها دهانِ طبلِ گشوده‌ست/ طبلِ دهان دریده، طبلِ دغل‌درای. (هزاره: ۱۸۵)

سحر طراز

در لغت نامهٔ دهخدا، ذیل واژهٔ طراز آمده است: «(نف) طرازنده، نظم و ترتیب و آرایش
دهنده» (دهخدا، ۱۳۷۳: ۱۳۵۸۳)

آن چرب‌دستِ سحر طرازی که ساز او/ شد سوخت بارِ جرگهٔ تاتار (هزاره: ۷۹)

کران‌سنج

ظلمتِ یک رنگِ را، اینجا، کران‌سنجی ندید/ تا هجومِ رنگ در صبح بهاران، رفت مرد
(هزاره: ۲۵۸)

گام‌خوار

گام‌خوارِ سُم اسبانِ تار و ترک/ رهگذارِ اشترانِ تشنهٔ تازی (آینه: ۱۱۶)

گهریاب

جهید از سرِ سنگ در آب، گوک/ چو غواص‌ها و گهریاب‌ها (طفلی: ۲۴۵)

لاشه‌گرای

گویدم: «آنک، نگاه کن، چه گروهی! دور در آن دور دور، بال‌گشایان.» / گویم: «آن‌ها
عقاب نیست، رها کن / لاشخوران‌اند گردِ لاشه‌گرایان.» (هزاره: ۳۲۰)

لجن‌زی

غوکانِ لوش‌خوارِ لجن‌زی! / آن سوی این همیشه-هنوزان، مُردابکِ حقیرِ شما را/ خواهد
خشکاند/ خورشیدِ آن حقیقتِ سوزان. (آینه: ۴۱۱ و ۴۱۲)

لحظه‌فزای

حاليا پُر شده هر سو ز حضورِ سيمرغ/ زندگی بر همه مرغان تنگ آمده است/ نیز بر مردم شهر/ و پَر و پیکرِ سيمرغ شده لحظه‌فزای. (هزاره: ۱۵۷)

لوش خوار

غو کان لوش خوارِ لجن‌زی! آن سویِ این همیشه-هنوزان، مُردابکِ حقیرِ شما را/ خواهد خشکاند/ خورشیدِ آن حقیقتِ سوزان. (آئینه: ۴۱۱ و ۴۱۲)

موج خیز

هر که نباشد درونِ کشتیِ من، نیست/ ایمن از آن موجِ خیزِ خشمِ الاهی (هزاره: ۱۲۱)

نورتاب

از نورتابِ رشته ابریشمِ شفق/ بر قامتِ بلندش/ افکنده سرخ‌گون ردایی. (آئینه: ۳۹۵)
۲-۱-۴-۸- صفت مرکب، حاصل از پیوند یک اسم و یک بن ماضی که حاصل آن صفت فاعلی یا مفعولی است:

زنگ خورد

آیا نوایی مانده در چنگِ تو، شاعر! کاین بندهای زنگ‌خوردِ قرن‌ها را/ از پایِ این اشباح سرگردان گشاید؟ (طفلی: ۲۲۷)

سراب‌زاد

چون ریگِ روان، سراسرِ عمر/ در تابه اضطراب بودیم/ سودازده‌ای، سراب‌زادی. (هزاره: ۳۵۷)

سایه‌رُست

در زیرِ بارانِ ابریشمینِ نگاهت/ بارِ دگر/ ای گلِ سایه‌رُستِ چمنزارِ تنهاییِ من! چون جلگه‌ای سبز و شاداب گشتم. (آئینه: ۱۲۶)

مه‌آلوده

از ستیغِ آسمان پیوندِ البرزِ مه‌آلوده/ با حریرِ رازبفتِ قصه‌های دور، بال بگشای از کنام خویش/ ای سيمرغِ رازآموز! (آئینه: ۱۱۴)

نیم‌زاد

عطشی بهر «نیم‌زاد» نهان/ گرچه پایانِ آن تنی تنهاست (هزاره: ۱۹۳)

یخ گرفت

از نشیبِ یخ گرفتِ درّه، گفتم: / این نه ساحتِ شکفتگی ست (آئینه: ۴۱۹)
ترکیب «یخ گرفت»، در معنی جایی که آنجا را یخ فرا گرفته است - به گونه‌ای متعارف در
بافت کلام، جای گرفته است.

۲-۱-۴-۹- صفت مرکب حاصل از پیوند یک صفت و یک بن مضارع:**بالابال**

عاقبت آن سرو / سبزاسبز / خواهد گشت و / بالابال (هزاره: ۲۵۶)

تیره تاب

به جای آن دو چشم تیز دورین / دو مُهره سیاه تیره تاب / نهاده‌اند. (هزاره: ۳۵۶)

تیز تاب

قلبم برهنه شد، / آنجا به روی خار و خارا، / در تیزتابِ دشته خورشید، / با واژه واژه
پرسشِ آنان، / قلبم برهنه شد. (آئینه: ۴۸۴)

روشن آرا

ای روشن آرای چراغ لالگان، / در رهگذارِ باد! (آئینه: ۳۲۱)
نغمه در نغمه فضا، کنسرتی از رنگ و رهایی‌ها / همسرایی می‌کنند این روشن آرایان / به نفع
زندگی امروز (طفلی: ۳۱۶)

یاوه در آ

این بادِ هرزه، یاوه‌درایی ست بی‌گمان / می‌بافد از ترانه تکرارِ ریسمان (هزاره: ۲۳۳)

۲-۱-۴-۱۰- صفت مرکب از دو صفت ساده:**بیدار خواب**

بیدار خوابِ این شبِ هارم / آنک شبی درازتر از آن هزار شب / این شب که هیچ‌گاه نرفته
است / کابوس آن به هیچ فسونی ز یاد من (طفلی: ۳۴۳)

(این احتمال نیز وجود دارد که «بیدار» قید باشد و «خواب»، بن مضارع و حاصل آن، صفت
فاعلی مرکب باشد.)

غریب آشنا

کجا دیده‌ام، پیش ازین‌ها شما را؟/ در آفاقِ افسانه یا خوابی از کوچهٔ کودکی‌ها/ چنین
چهره‌های غریب آشنا را؟ (هزاره: ۴۷۸)

۲-۱-۴-۱۱- صفت مرکب از یک اسم و یک صفت با رابطهٔ اسنادی:

سنگ تر

در نمِ نمِ ملایمِ بارانِ سنگ تر / طیانِ ژاژخایِ، از آن سویِ خشتِ خام / می خواندم به بام و
... (آینه: ۸۲)

در واقع زیرساخت مصراع اول بدین گونه بوده است: در نمِ نمِ ملایمِ بارانی که در آن
باران، سنگ، تر شده است.

۲-۱-۵- صفت مشتق

صفت مشتق از پیوند یک واژهٔ قاموسی (صفت، اسم، فعل) و یک وند حاصل می‌شود و
انواعی به شرح زیر دارد:

۲-۱-۵-۱- صفت مشتق حاصل از پیوند صفت و پسوند «-ک» تصغیر یا

تحبیب:**پلیدک**

آواز زندگی را/ با هر مرکبی که نوشتیم/ بزودش این پلیدک غدارِ بدگمان (طفلی: ۹۵)

خردینک

درون روستای خواب،/ درختان فلج بیمار و/ آن طفلان خردینک/ گرسنه زیر بار کار
(آینه: ۲۶۷)

طوقیک

آن بالا،/ بین در آبی بی‌آبر/ آن طوقیک را، در طواف صبح،/ در پرواز! (هزاره: ۳۸۰)

نهانک

قلب نمی‌زد که / آنک / آن خنده آشکارا،/ وان گریه‌های نهانک. (آینه: ۲۵۹)

۲-۱-۵-۲- صفت مشتق حاصل از پیوند صفت و پسوند «-ینه» پسوند نسبت:

«نکته قابل توجه در این گونه صفات، این است که به نظر می‌آید شفیع کدکنی علاقه خاصی به پسوند «ین» و «ینه» داشته باشد، به طوری که اگر بگوییم پربسامدترین پسوندها در اشعار شفیع کدکنی هستند، سخن به گزاف نگفته‌ایم.» (مدرسی، ۱۳۸۸: ۵۵).

سرخینه

در جنگلِ ملایم و / مرجانی رگان‌تان / تا انتهای هرچه گیاهی‌ست / سُرخینه می‌دواند (آینه: ۴۰۴)

طنزینه

اینک هزار سال و فزون است / کاماج تیرِ طعنه و دشنام و طنزهاست / گاه از زبان لوطی و گاه از زبان شاه / گاه از زبان حافظ و / طنزینه غُیید (طفلی: ۹۳)

کبودینه

ستاره می‌گوید: / دلم ازین بالا، گرفته، می‌خواهم بیایم آن پایین / کزین کبودینه، ملول و دلگیرم، خوشا سرودن‌ها / و آفتابی‌ها. (آینه: ۴۱۰)

۲-۱-۵-۳- صفت مشتق حاصل از پیوند اسم و پسوند «-ینه» نسبت:

برگینه

در متن لآوردی و بی ابرِ بامداد / در تابسوزِ شعلهٔ سرما، چنارها / برگینه‌جامه شان، همه، در باد. (هزاره: ۲۸۱)

۲-۱-۵-۴- صفت مشتق حاصل از پیوند بن مضارع و پسوند «-ا» در معنی

فاعلی:

ستیزا

بر موج‌ها گریز ستیزای فرصت‌ست، / و مرغکانِ چیره ماهی‌خوار. / ۷۷ و ۷ / فراوان ۷، / در انتشار هندسیِ خویش، / بر موج‌ها هجوم می‌آرند. (آینه: ۴۶۲)

۲-۱-۵-۵- صفت مشتق حاصل از پیوند اسم و پسوند «-اومند»:

وَرَج اومند

این دژِ خوابیده در سردابِ خاموشِ فراموشی / روزگاری قلبش آتشگاهِ ورجِ اومندِ انسان بود (آئینه: ۱۱۸)

ورجمند: ارجمند، دارندهٔ فرّ ایزدی (دهخدا)

۲-۱-۵-۶- صفت مشتق حاصل از پیوند اسم و پسوند «-گین»:

نمگین

با سایه‌ام گذر بود از کارگاهِ قالی / قلبم فشرد و صبرم گم شد در آن حوالی / دیدم نشسته آنجا در آن نمورِ نمگین / خورشیدهای کوچک با قامت هلالی (طفلی: ۷۵)

۲-۱-۵-۷- صفت مشتق حاصل از پیوند اسم و پسوند «-ناک»:

بویناک

تنها طنینِ تار و ترانه / غوغایِ بویناکِ شماهاست / جشنِ هزارسالهٔ مردابِ جشنِ بزرگِ خواب / ارزانیِ شما باد! (آئینه: ۴۱۲)

دودناک

صدایِ بالِ ققنوسانِ صحراهایِ شبگیر است / که بالِ افشانِ مرگی دیگر، / اندر آرزوی زادنی دیگر، / حریقِ دودناکِ افروخته / در این شب تاریک (آئینه: ۲۴۵)

۲-۱-۵-۸- صفت مشتق حاصل از پیوند اسم و پسوند «-وار»:

اندوهوار

یکی شاخه از آن /- در آن سوی چادرشبِ ابر- / همین آسمان‌های آبی / بر آن کهکشانشا و انبوه اندوهوارِ سحابی (هزاره: ۴۰۶)

دشنه‌وار

درین باد برندهٔ دشنه‌وار / در این لاجوردی شبان بزرگ / که سرماش سوهان‌زده / چو دندانِ گرگ (طفلی: ۲۹۸)

مرگواره

دیدند بادها / کان شاخ و برگِ مقدّس- / این سال و سالیان / که شبی مرگواره بود- / در سایهٔ حصار تو پوسید. (آئینه، ص ۱۸۵)

ویرافوار

ویراف‌وار، دیده گشودم / وان مرغ ارغوانی آمد / چون دانه‌ای مرا خورد / و پر گشود و مرا برد (آئینه: ۳۹۷)

ارداویراف: (ویراف مقدس) نام یکی از موبدان که به عقیده پارسیان صاحب معراج بوده و ارداویرافنامه معراج نامه اوست. (دهخدا)

۲-۱-۵-۹- صفت مشتق حاصل از پیوند اسم و پسوند «-وش»:

عُناب‌وش

واشیان پر کند از بهر غذای طفلان / زان دل کوچکِ عُناب‌وشِ دلبرشان (طفلی: ۲۹۴)

۲-۱-۵-۱۰- صفت مشتق حاصل از پیوند فعل و پسوند «-ان»:

رویان

سال دگر این دشت بهار از که بجوید؟ / ای رایتِ رویانِ بهاران که تو بودی (هزاره: ۹۰)

شویان

سازندگان اطلس تاریخ، / آن رودهای پویان، / جغرافیای ماندن را / در آبرفتِ راندن، شویان. (آئینه: ۳۹۲)

۲-۱-۶- صفت مشتق-مرگب

صفت مشتق-مرگب از پیوند دو واژه قاموسی (اسم، صفت، یا فعل) که بر روی هم مفهوم وصفی داشته باشند، حاصل می‌شود و انواعی به شرح زیر دارد:

۲-۱-۶-۱- صفت مشتق-مرگب حاصل از اسم، بن مضارع و پسوند «-ان»:

بال‌گشایان

گویدم: «آنک نگاه کن، چه گروهی! / دور در آن دور دور، بال‌گشایان.» (هزاره: ۳۲۰)

سایه‌کشان

پارگگی ابر، چند سایه بیدی / می‌گذرد با شتاب از دل نیلاب / سایه‌کشان بر فراز دشت دوان است / از بر کال و گریوه، در شب مهتاب (هزاره: ۴۴۱)

رویان‌روی

چه بیشه‌های برومندِ سرخِ رویان‌روی / که روزگار نیارد ستردش از آفاق (آئینه: ۴۱۷)

گریه‌خندان

گویی همین دوشینه بود آن شب / که تا سحرگه، گریه‌خندان، راه می‌رفتیم (طفلی: ۵۷ و ۵۸)
 ۲-۱-۶-۲- صفت مشتق-مرکب حاصل از پیوند اسم و پسوند «-ین»+اسم:

عقیقین بال

در دوردست شب / در کومه گرم شبانان در کنار راه / مرغ عقیقین بال زرين پیکر آتش /
 چون کبک‌های تیرخورده می‌زند پرپر. (آینه: ۱۲۴)

۲-۱-۶-۳- صفت مشتق-مرکب حاصل از پیوند اسم مرکب و پسوند «-گون»:

ماهتابگون

گلت ماهتابگون فشانده به کوچه نور / همه روشنی و شور، / همه شوکت و حضور (طفلی):
 (۲۸۰)

۲-۱-۶-۴- صفت مشتق-مرکب حاصل از دو اسم یا دو صفت تکراری و یک
 (-۱-) میانوند تأکیدی:

همان‌گونه که در مبحث اسم مشتق مرکب گفته شد به باور پاره‌ای زبان‌شناسان، میانوند چیزی به معنی نمی‌افزاید و تنها صورت‌ساز است؛ از این روی این گونه ساخت‌ها را در شمار اسم یا صفت مرکب می‌آورند: «نام‌هایی که میان آن‌ها «ا» آورده می‌شود: الف) دو اسم = اسم: سر-۱ - سر. ب) دو صفت = صفت: تنگ-۱ - تنگ. (ابوالقاسمی، ۱۳۹۳: ۳۳۴).

سبزاسبز

عاقبت آن سرو / سبزاسبز / خواهد گشت و / بالابال (هزاره: ۲۵۶)

میلامیل

باغ‌ها در باغ‌ها / انبوه و میلامیل (هزاره: ۵۶)

نرمانرم

تو می‌آیی و در باران رگباران / صدای گام نرمانرم تو بر خاک / سپیدارانِ عربان را / به اسفندارمذ تبریک خواهد گفت (آینه: ۴۱۴)

۳. نتیجه گیری

از عوامل تشخص دادن به زبان و از عوامل خارج کردن زبان از حالت اعتیادی آن، یکی هم ساختن ترکیبات است. خواننده با اجزای یک ترکیب از قبل آشناست، اما ترکیب، ممکن است به گونه‌ای باشد که در خواننده ایجاد شکفتی و آشنایی زدایی کند و حاصل این آشنایی زدایی در هنر این است که ما حقیقت اشیا را کشف کنیم.

اسامی و صفات مرکب و مشتق در شعر شفيعی کدکنی، شیوه ساخت ویژه، و بسامد چشمگیری دارند. این شاعر، افزون بر کاربرد متعارف ترکیب‌های رایج در شعر کهن فارسی، در هنگام ضرورت، دست به ترکیب‌سازی زده و واژه‌های مرکب و مشتق را آن گونه که می‌خواسته، پروریده و در شعر خود جای داده است. اشراف توأمان شفيعی کدکنی بر ادب گذشته و معاصر، و چیره‌دستی او در ساخت ترکیب، موجب شده که نوواژه‌های ترکیبی به خوبی در بافت سخن او جایگزین شود و سرانجام به رستاخیز کلامش بینجامد. افزون بر آن، شفيعی کدکنی شیوه کاربرد و ساخت این گونه ترکیبات را برای آیندگان، هموار کرده و به سهم خود، بر وسعت و غنای واژگانی زبان فارسی افزوده است.

بسامد و تنوع اسامی و صفات مرکب و مشتق بر ساخته شاعر، یا اسامی و صفات مرکب کم کاربرد در شعر فارسی به کار رفته در سه مجموعه شعری (آینه‌ای برای صداها، هزاره دوم آهوی کوهی، و طفلی به نام شادی) که در برگیرنده همه دفترهای شعری شاعر از آغاز تا کنون هستند، شامل ۸۵ مورد اسم و ۹۳ مورد صفت به شرح زیر است:

۲-۱- اسم‌های مرکب و مشتق

۲-۱-۱- اسم مرکب (جمعا ۴۲ مورد)

۲-۱-۱-۱- ترکیب اضافی مقلوب، حاصل از پیوند دو اسم: (۱۴ مورد)

۲-۱-۱-۲- ترکیب اضافی، حاصل از پیوند دو اسم بدون کسره نشانه اضافه: (۵ مورد)

۲-۱-۱-۳- اسم مرکب حاصل از پیوند دو اسم که با رابطه تشبیه، مفهوم اسمی تازه‌ای می‌سازند: (۹ مورد)

۲-۱-۱-۴- ترکیب وصفی مقلوب، حاصل از پیوند یک صفت و یک اسم که بر روی هم مفهوم اسمی دارند: (۱۴ مورد)

۲-۱-۲- اسم مشتق (جمعاً ۳۲ مورد)

۲-۱-۲-۱- اسم مشتق حاصل از پیوند صفت و پسوند «-ا»: (۳ مورد)

۲-۱-۲-۲- اسم مشتق حاصل از پیوند صفت و دو پسوند «-ی» و «-انه»: (۲ مورد)

۲-۱-۲-۳- اسم مشتق حاصل از پیوند صفت و پسوند «-ی»: (۱ مورد)

۲-۱-۲-۴- اسم مشتق حاصل از پیوند اسم و پسوند «-چه» تصغیر یا تشبیه: (۲ مورد)

۲-۱-۲-۵- اسم مشتق حاصل از پیوند اسم و پسوند «-ک» تصغیر یا تحبیب: (۱۰ مورد)

۲-۱-۲-۶- اسم مشتق حاصل از پیوند اسم و پسوند «-کده»: (۱ مورد)

۲-۱-۲-۷- اسم مشتق حاصل از پیوند اسم (یا بن مضارع) و پسوند «-گار»: (۲ مورد)

۲-۱-۲-۸- اسم مشتق حاصل از پیوند صفت و پسوند «-مار» در قالب حاصل مصدر: (۱ مورد)

۲-۱-۲-۹- اسم مشتق حاصل از پیوند اسم و پسوند «-ی» در قالب حاصل مصدر: (۲ مورد)

۲-۱-۲-۱۰- اسم مشتق حاصل از پیوند صفت و پسوند «-نا»: (۱ مورد)

۲-۱-۲-۱۱- اسم مشتق حاصل از پیوند اسم ساده و پسوند «-وار / -واره»: (۴ مورد)

۲-۱-۲-۱۲- اسم مشتق حاصل از پیوند اسم و پسوند «-ه»: (۱ مورد)

۲-۱-۲-۱۳- اسم مشتق حاصل از پیوند اسم و پسوند «-ایی»: (۱ مورد)

- ۲-۱-۲-۱-۴- اسم مشتق حاصل از پیوند بن مضارع و پسوند «-آر»: (۱ مورد)
- ۲-۱-۲-۳- اسم‌های مشتق-مرکب (جمعاً ۱۱ مورد)
- ۲-۱-۲-۳-۱- اسم مشتق-مرکب، حاصل از افزودن «-ی» حاصل مصدر به یک صفت
مرکب: (۴ مورد)
- ۲-۱-۲-۳-۲- اسم مشتق-مرکب حاصل از یک اسم، یک بن مضارع و یک پسوند: (۳ مورد)
- ۲-۱-۲-۳-۳- اسم مشتق-مرکب حاصل از پیوند اسم مرکب و پسوند «-ین»: (۱ مورد)
- ۲-۱-۲-۳-۴- اسم مشتق-مرکب حاصل از پیوند صفت مرکب و پسوند «-ینه»: (۱ مورد)
- ۲-۱-۲-۳-۵- اسم مشتق-مرکب حاصل از پیوند دو اسم یا دو صفت تکراری و یک «-ا-
(میانوند: (۲ مورد)
- ۲-۱-۲-۴- صفت مرکب (جمعاً ۶۴ مورد)
- ۲-۱-۲-۴-۱- صفت مرکب از پیوند یک اسم و یک صفت: (۳ مورد)
- ۲-۱-۲-۴-۲- صفت مرکب، حاصل از پیوند یک اسم و یک صفت، در قالب ترکیب
وصفی مقلوب: (۷ مورد)
- ۲-۱-۲-۴-۳- صفت مرکب از یک صفت (در نقش قید) و یک اسم: (۳ مورد)
- ۲-۱-۲-۴-۴- صفت مرکب از «هم» (حرف ربط، قید) و یک اسم: (۱ مورد)
- ۲-۱-۲-۴-۵- صفت مرکب، حاصل از پیوند دو اسم: (۱۶ مورد)
- ۲-۱-۲-۴-۶- صفت مرکب، حاصل از پیوند دو اسم با رابطه تشبیه: (۲ مورد)

- ۲-۱-۴-۷- صفت مرکب، حاصل از پیوند یک اسم و یک بن مضارع که حاصل آن صفت فاعلی است: (۱۸ مورد)
- ۲-۱-۴-۸- صفت مرکب، حاصل از پیوند یک اسم و یک بن ماضی که حاصل آن صفت فاعلی یا مفعولی است: (۶ مورد)
- ۲-۱-۴-۹- صفت مرکب حاصل از پیوند یک صفت و یک بن مضارع: (۵ مورد)
- ۲-۱-۴-۱۰- صفت مرکب از دو صفت ساده: (۲ مورد)
- ۲-۱-۴-۱۱- صفت مرکب از یک اسم و یک صفت با رابطه اسنادی: (۱ مورد)
- ۲-۱-۵- صفت مشتق (جمعاً ۲۰ مورد)
- ۲-۱-۵-۱- صفت مشتق حاصل از پیوند صفت و پسوند «-ک» تصغیر یا تحیب: (۴ مورد)
- ۲-۱-۵-۲- صفت مشتق حاصل از پیوند صفت و پسوند «-ینه» پسوند نسبت: (۳ مورد)
- ۲-۱-۵-۳- صفت مشتق حاصل از پیوند اسم و پسوند «-ینه» نسبت: (۱ مورد)
- ۲-۱-۵-۴- صفت مشتق حاصل از پیوند بن مضارع و پسوند «-ا» در معنی فاعلی: (۱ مورد)
- ۲-۱-۵-۵- صفت مشتق حاصل از پیوند اسم و پسوند «-اومند»: (۱ مورد)
- ۲-۱-۵-۶- صفت مشتق حاصل از پیوند اسم و پسوند «-گین»: (۱ مورد)
- ۲-۱-۵-۷- صفت مشتق حاصل از پیوند اسم و پسوند «-ناک»: (۲ مورد)
- ۲-۱-۵-۸- صفت مشتق حاصل از پیوند اسم و پسوند «-وار/ واره»: (۴ مورد)
- ۲-۱-۵-۹- صفت مشتق حاصل از پیوند اسم و پسوند «-وش»: (۱ مورد)
- ۲-۱-۵-۱۰- صفت مشتق حاصل از پیوند فعل و پسوند «-ان»: (۲ مورد)

۲-۱-۶- صفت مشتق-مرگب (جمعاً ۹ مورد)

۲-۱-۶-۱- صفت مشتق-مرگب حاصل از اسم، بن مضارع و پسوند «-ان»: (۴ مورد)

۲-۱-۶-۲- صفت مشتق-مرگب حاصل از پیوند اسم و پسوند «-ین»+اسم: (۱ مورد)

۲-۱-۶-۳- صفت مشتق-مرگب حاصل از پیوند اسم مرگب و پسوند «-گون»: (۱ مورد)

۲-۱-۶-۴- صفت مشتق-مرگب حاصل از دو اسم یا دو صفت تکراری و یک (-ا-)

میانوند: (۳ مورد)

با بررسی اسامی و صفات به کار رفته در سه مجموعه شعری شفيعی کدکنی، این نتیجه ضمنی نیز حاصل می‌شود که نوآوری در ساخت و کاربرد اسم‌ها و صفات مرگب و مشتق در نخستین مجموعه شعری این شاعر، یعنی آینه‌ای برای صداها که دربرگیرنده هفت دفتر شعری سروده شده در سال‌های ۱۳۳۷ تا ۱۳۵۵ است، شامل ۲۴ مورد اسم، و ۳۲ مورد صفت (جمعاً ۵۶ مورد) است. در دومین مجموعه، هزارهٔ دوم آهوی کوهی که دربرگیرنده پنج دفتر شعری بعدی شاعر است، این کاربرد شامل ۴۴ اسم، و ۴۴ صفت (جمعاً ۸۸) است و در سومین مجموعه، طفلی به نام شادی که دربرگیرنده پنج دفتر شعر مربوط به سال‌های اخیر است، شامل ۱۵ مورد اسم، و ۱۸ مورد صفت (جمعاً ۳۳) است.

با توجه به حجم یکسان و توالی زمانی سرایش این سه مجموعه، روند ساخت و کاربرد این گونه واژه‌های مرگب و مشتق در مجموعه دوم شفيعی کدکنی نسبت به مجموعه اول، سیر صعودی داشته ولی در آخرین مجموعه، قدری کاهش یافته است.

منابع

- ابوالقاسمی، محسن. (۱۳۹۳). **دستور تاریخی زبان فارسی**. چاپ یازدهم. تهران: انتشارات سمت.

- افراشی. آریتا (۱۴۰۰). **ساخت زبان فارسی**. ویراست ۲. چاپ پانزدهم. تهران: انتشارات سمت.

- افراه. روح الله و دیگران (۱۳۹۵). «**تحلیل فرایند سرمدخل‌گزینی کلمات مرکب در دو فرهنگ سخن و معاصر**» فصلنامه علمی - پژوهشی زبان و ادبیات فارسی - شماره چهل و دوم: ۱۳۸-۱۱۹.
- انوری، حسن، و احمدی گیوی، حسن. (۱۳۹۵). **دستور زبان فارسی ۲**. ویرایش چهارم. چاپ ششم. تهران: انتشارات فاطمی.
- باطنی، محمدرضا. (۱۳۹۱). **توصیف ساختمان دستوری زبان فارسی**. تهران: امیرکبیر.
- برهانی، مهدی. (۱۳۷۸). **از زبان صبح** (درباره زندگی و شعر شفیعی کدکنی). چاپ اول. تهران: پاژنگ.
- بشر دوست، مجتبی. (۱۳۷۹). **در جستجوی نیشابور** (زندگی و شعر محمدرضا شفیعی کدکنی). چاپ اول. تهران: نشر ثالث و نشر یوشیج.
- حسن لی، کاووس. (۱۴۰۱). **گونه‌های نوآوری در شعر معاصر ایران**. چاپ ششم. تهران: نشر ثالث.
- خرماپی، علیرضا. (۱۳۸۷). **اصول ساختوازی واژه‌سازی و واژه‌های نوساخته عمومی**. نشریه جستارهای نوین ادبی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد، شماره ۱۶.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۳). **لغت نامه دهخدا**. تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران. چاپ اول از دوره جدید.
- رواقی، علی. (۱۳۸۸). **فرهنگ پسوند در زبان فارسی** (بررسی دوازده پسوند). تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- زرین کوب، حمید. (۱۳۵۸). **چشم انداز شعر نو فارسی**. تهران: توس.
- شریفی، فیض. (۱۳۹۲). **شعر شفیعی کدکنی از آغاز تا امروز**. تهران: انتشارات نگاه.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۹۰). **آیین‌های برای صداها** (هفت دفتر شعر: زمزمه‌ها، شبخوانی، از زبان برگ، در کوچه باغ‌های نیشابور، مثل درخت در شب باران، از بودن و سرودن، بوی جوی مولیان). چاپ هفتم. تهران: سخن.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۹۹). **طفلی به نام شادی** (پنج دفتر شعر: زیر همین آسمان و روی همین خاک، هنگامه شکفتن و گفتن، از همیشه تا جاودان، شیپورِ اطلسی‌ها، در شب سردی که سرودی نداشت). چاپ دوم. تهران: سخن.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۹۳). **موسیقی شعر**. چاپ پانزدهم. تهران: نشر آگه.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۹۰). **هزاره دوم آهوی کوهی** (پنج دفتر شعر: مرثیه‌های سرو کاشمر، خطی ز دل‌تنگی، غزل برای گل آفتابگردان، ستاره دنباله دار، در ستایش کبوترها). چاپ ششم. تهران: سخن.

- شقاقی، ویدا. (۱۳۸۹). **مبانی صرف**. تهران: سمت. چاپ چهارم.
- صادقی، علی اشرف. (۱۳۸۳). «**کلمات مرکب ساخته شده با ستاک فعل**». ویژه نامه فرهنگستان (دستور). شماره ۱: ۵-۱۱.
- صفری، علی و نیک نسب، لیلا. (۱۳۹۹). «**تحلیل واژه‌سازی زبان فارسی بر اساس نظریه صرف ساخت بنیاد: شواهدی از کلمات مرکب**». فصلنامه علمی زبان پژوهی دانشگاه الزهراء (س). سال دوازدهم. شماره ۳۶: ۱۸۶-۱۶۵.
- عابدی، کامیار. (۱۳۸۱). **در روشنی باران‌ها** (تحلیل و بررسی شعرهای محمدرضا شفیعی کدکنی). چاپ اول. تهران: نشر کتاب نادر.
- عباسی، حبیب‌الله. (۱۳۷۸). **سفرنامه باران** (تحلیل و گزیده اشعار دکتر شفیعی کدکنی). چاپ اول. تهران: نشر روزگار.
- فرشیدورد، خسرو. (۱۳۸۲). **دستور مفصل امروز**. تهران: سخن.
- مدرس، فاطمه. (۱۳۸۸). **فرایند فراهنجاری واژگانی در اشعار شفیعی کدکنی**. فصلنامه زبان و ادب پارسی. شماره ۴۲: ۶۳-۴۷.
- معین، محمد. (۱۳۶۰). **فرهنگ فارسی**. چاپ چهارم. تهران: سپهر.
- مقرئ، مصطفی. (۱۳۷۲). **توکیب در زبان فارسی**. تهران: توس.
- وحیدیان کامیار، تقی. (۱۳۸۹). **دستور زبان فارسی**. چاپ دوازدهم. تهران: سمت.

References

- Abbasi, Habib-u-llah. (2008). *The Rain's Itinerary; An Analysis and Select of Dr. Shafi'i-Kadkani's Poems*. 1st edition. Tehran: Roozegar Pub.
- Abedi, Kamyar. (2002). *In the Brightness of Rains; Analysis of Mohammad-Reza Shafi'i-Kadkani's Poems*. 1st edition. Tehran: Nader Book Pub.
- Abolqhasemi, Mohsen. (2014). *The historical Persian grammar*. 11th edition. Tehran: SAMT Pub.
- Afrah, Rouh-o-llah, Seyyed Mahi Samaae, Belqis Rowshan, and Bahman Zandi. (2016). "Analyzing the Process of Selecting Compounds as Headwords in Sokhan and Moaser Dictionaries". *Pazhūhish-i Zabān va Adabiyāt-i Fārsi* (Research in Persian Language and Literature). No. 42(14): 119-138.

- Afrashi, Azita. (2021). *Persian language structure*. 15th edition. Tehran: SAMT Pub.
- Anvari, Hassan and Hassan Ahmadi-Givi. (2016). *Persian Language Grammar (2)*, 6th edition. Tehran: Fatemi Pub.
- Bashar-Doost, Mojtaba. (2000). *Searching for Nishapur; Shafi'i-Kadkani's life and Poetry*. 1st edition. Tehran: Sāles Pub. & Yushij Pub.
- Bateni, Mohammad-Reza. (2012). *Describing the syntactic structure of Persian language*. Tehran: Amir-Kabir Pub.
- Borhani, Mahdi. (1999). *Out of the Dawn's Mouth; About Shafi'i-Kadkani's life and Poems*. 1st edition. Tehran: Pāzhang Pub.
- Dekhoda, Ali-Akbar. (1994). *Loghat-Nameh*. 1st edition. Tehran: University of Tehran's Publication Institute.
- Farshivard, Khosrow. (2003). *Today's Detailed Grammar*. Tehran: Sokhan Pub.
- Hassan-li, Kavooos. (2022). *Types of Innovation in Iran's contemporary Poetry*. 6th edition. Tehran: Sāles Pub.
- Khormaee, Ali-Reza. (2008). "The Principles of Morphology and Newly Created General Words". *New Literary Studies*. No. 41(1): 75-94
- Modarresi, Fatemeh. (2009). "Lexical Deviation Processes in Lyrics of Shafiee-Kadkani". *Literary Text Research*. No. 13(42): 47-63.
- Moeen, Mohammad. (1981). *Persian Dictionary*. 4th edition. Tehran: Sepehr Pub.
- Moqarrabi, Mostafa. (1992). *Compounding in Persian*. Tehran: Toos Pub.
- Revāqi, Ali. (2009). *Dictionary of Suffixes in Persian; Studying 12 Suffixes*. Tehran: Academy of Persian Language and Literature.
- Sadeqi, Ali-Ashraf. (2004). "Compounds Made by Verbal Stem". *NamehFarhangestan (Grammar)*. No. 1: 5-11.
- Safari, Ali and Niknasab, Leila. (2020). "A Constructional Account of Word Formation in Persian: Evidence from Compounding". *ZABANPAZHUI (Journal of Language Research)*. No. 12 (36): 165-186.
- Shafi'i-Kadkani, Mohammad-Reza. (2011). *A Mirror for Voices (7 Poem-books: The murmur of voices, Night singing, Out of the leaf's mouth, In Nishapur's allées, Like a tree in the night rain, about being and singing, and The fragrance of the river Mulian)*. 7th edition. Tehran: Sokhan Pub.
- Shafi'i-Kadkani, Mohammad-Reza. (2011). *The mountain deer's second millennium (5 poem-books: The cypress of Kashmar's elegies, A letter of*

- desolation, The sonnet for sunflower, The comet, for the pigeons' admiration). 6th edition. Tehran: Sokhan Pub.
- Shafi'i-Kadkani, Mohammad-Reza. (2014). *Music of Poem*. 15th edition. Tehran: Agāh Pub.
 - Shafi'i-Kadkani, Mohammad-Reza. (2020). *An Infant Called Happiness (5 Poem-books: Below this welkin and above this earth, The acme of thriving and composing, From everlasting to eternal, The petunias' trumpet, and In a cold night with no song)*. 2nd edition. Tehran: Sokhan Pub.
 - Shafaqi, Vida. (2010). *The Basics of Morphology*. 4th edition. Tehran: SAMT Pub.
 - Sharifi, Feyz. (2013). *Shafi'i-Kadkani's Poetry from the Beginning up to Now*. Tehran: Negāh Pub.
 - Vahidian-Kamyar, Taqhi. (2010). *Persian Language Grammar*. 12th edition. Tehran: SAMT Pub.
 - Zarrin-Koob, Hameed. (1979). *The Outlook of Persian Modern Poetry*. Tehran: Toos Pub.